

HİCRİ III. ASIR İTİBARIYLA BAĞDAT'TA HADİS FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

An Overview of Hadith Studies In Baghdad During The 3rd Century A.H

Dr. Musa ERKAYA

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

e-posta: musaerkaya@hotmail.com

Özet: Bağdat, Abbâsi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö.158/775) tarafından 145/762 yılında kurulmuş ve Medinetu's-selâm ismi verilmiştir. Akabinde buraya pek çok alim yerleşmiştir. Abbâsi halifelerinin gayret ve destekleri sonucunda da kısa sürede bir ilim, kültür ve medeniyet şehri haline gelmiştir. Şehirde ikinci ve üçüncü asır boyunca hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm alanlarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Üçüncü hicri asırda, hadiste otorite olan pek çok alim çok değerli eserler kaleme almışlardır. Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855), oğlu Abdullah (213-290/828-903), İbn Sa'd (168-230/784-844) ve Yahyâ b. Maîn ((158-233/774-847) bu alimlerden sadece birkaçıdır. Bu çalışmada Bağdat'ta yetişen eser sahibi bazı önemli hadisçilerin biyografilerini ortaya koyup, eserlerine işaret etmiş bulunmaktayız.

Anahtar Kelimeler: Irak, Bağdat, Mihne, H. III. Asır, Hadis

Abstract: Baghdad was founded by Ebû Ca'fer el-Mansûr (d.158/775) who was the Abbasid Caliph, in 145/762 and it was called as Medinetu's-selâm. After its foundation a lot of scholars were settled down there. After a short period of time, it became the city of science, culture and civilization with the help and support of the Caliph of Abbasid. During the second and third centuries there had been important studies in the field of hadith, interpretation, fiqh, and Islamic theology. In the third century A.H, lots of authorities in field of hadith wrote important works. Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855), his son Abdullah (213-290/828-903), İbn Sa'd (168-230/784-844) and Yahyâ b. Maîn ((158-233/774-847) were some of the writers. In this article we studied biography of important works of the hadith writers and referred on their works.

Key Words: Iraq, Baghdad, Mihna, The 3rd Century A.H., Hadith

GİRİŞ:

Irak bölgesi, hicri ilk üç asırda ilim merkezi olma hüviyetine sahip İslâmî bölgelerin başında gelir. Bu seviyeye ulaşmada bölgenin üç ana merkezi durumunda bulunan Basra, Kûfe ve Bağdat'ın önemli katkıları olmuştur. Çalışmamızda, bu üç önemli ilim merkezinden Bağdat'ı ele almak istiyoruz.¹ Bu bağlamda ilk önce şehrin kuruluşuna değineceğiz. Daha sonra ise, Bağdat'ın, günümüze kadar olan süreç içerisinde yapılan bütün çalışmalara kaynaklık teşkil eden muhteşem İslâm kültür mirasının oluşumuna yaptığı katkıyı kısaca ortaya koyacağız.

Hiç şüphesiz, üçüncü asır, ikinci asırda başlayıp bu asırda kemale eren tedvîn, tasnif ve tenkîd (cerh-ta'dîl) faaliyetleri, mezhepler arasındaki ihtilaflar, ehl-i hadîs ehl-i re'y tartışmaları, mu'tezile ve halku'l-kurân inancının halife Me'mûn tarafından devletin resmi akidesi olarak ilan edilmesi ve özellikle hadisçilerle kelamcılar arasındaki yoğun tartışmalar bakımından da oldukça hareketli bir dönem olmuştur. Önemli bir ilim merkezi olarak Bağdat da bu dönemde etkin bir rol oynamıştır. Ancak biz biyografik bir çalışma yapmak istediğimiz için, yukarıda bahsettiğimiz konulara ana hatlarıyla değinecek, akabinde de Bağdat'ta yetişmiş ve eser vücuda getirmiş önemli muhaddislerden bazılarının kısa biyografileriyle beraber eserlerini zikretmeye çalışacağız.

A. BAĞDAT

Şehir, ikinci Abbâsi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö.158/775) tarafından 145/762 yılında kurulmuştur.² Kuruluşundan Abbâsî Devleti'nin yıkılışına (1258) kadar hilafet merkezi olarak kalan Bağdat; Osmanlılar devrinde Bağdat vilayetinin merkezi ve 1921'de Irak'ın başşehri olmuştur. Halife Mansûr kurduğu bu şehre Kur'ân-ı Kerîm'de (el-En'âm, 6/127; Yûnus, 10/25) "cennet" manasına kullanılan "dârusselâm" tabirinden ilham alarak *Medînetu's-selâm* adını vermiştir. Ya'kubî Bağdat'ın planının 755'te çizildiğini nakleder. Ancak yapım çalışmaları 762'de başlamıştır. Şehrin planı üzerinde dört mimar çalışmıştır. Ya'kubî ve Taberî'nin kaydettiğine göre Halife Mansûr, yapım işlerinde çalıştırılmak üzere yüz bine yakın işçi

¹ Basra ile ilgili yaptığımız çalışma için bk., Musa Erkaya, "Hicri III. Asır İtibariyle Basra'da Hadîs Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", Fırat Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, XIII/1, ss. 177-195, Elazığ, 2008.

² el-Hatîb, Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1072), *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut, ts, 1/66-68.; Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö.626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân* I-V, Dâru Sadr, Beyrut, ts.1/456-460.; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (terc.Zeki Magâmiz), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972, II/306.; M.Streck, "Bağdat", *LA*, II/195-199.; Abdulazîz, ed-Dürî, "Bağdat", *DİA*, IV/425 vd.

ve ustayı bir araya getirmiştir. Daire şeklindeki şehir, 766'da tamamlanmıştır.³

Kuruluşunu takip eden yıllardan itibaren her alanda hızlı bir gelişmeye sahip olan Bağdat, hicri III. ve IV. yüzyıllarda İslâm dünyasının en büyük şehri, en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Bunda her türlü ilim ve kültür faaliyetini destekleyen Abbâsî halifelerinin çok büyük rolü vardır. Kuruluşunu takip eden ilk seksen yıl içerisinde ilme ve ilim adamlarına değer verip destekleyen üç halife dikkat çekmektedir. Bunlar Mansûr, Hârûn Reşîd ve Me'mûn'dur. Halife Mansûr döneminde⁴ (136-158/754-775) Sanskritçe, Süryânîce, Kıptîce, ve klasik Yunanca'dan çeşitli eserler tercüme edilmiştir. Bu dönemde hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimler bağımsız birer bilim dalı haline gelmiş, tedvin ve tasnif faaliyetleri hız kazanmıştır. Tercüme faaliyetleri Hârûn Reşîd döneminde⁵ (170-193/786-809) de devam etmiş, halife, Beytülhikme'nin⁶ zenginleşmesi için büyük çaba harcamış ve bazen cizye olarak kitap almıştır. Me'mûn döneminde⁷ (198-218/813-833) ise tercüme faaliyetleri adeta zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde dil ve edebiyatın yanı sıra müsbet ilimler ve felsefe sahasında da önemli çalışmalar olmuştur. Me'mûn devri İslâm tarihinde felsefe ve kelim düşünceinin gelişmesinde bir dönüm noktası teşkil eder. Me'mûn hilafet makamına entelektüel bir anlam katmış, felsefe ve kelim tartışmalarında bilginler topluluğuna başkanlık etmiş, aynı zaman da bu toplantılara kendisi de tartışmacı olarak katılmıştır. Bunun için verdiği bir emirle fıkıh, kelim ve diğer sahalara mensup yüz kişiden oluşan bir ilim meclisi oluşturulmuştur. Halife, hadîse ve hadîsçilere da ayrı bir önem vermiş, onları daima desteklemiştir. Hadîslerin tasnif dönemi de aşağı yukarı Me'mûn dönemine rastlar. Bugün mevcut hadîs külliyyatının büyük bir kısmı Me'mûn'dan kısa bir süre sonra aynı yüzyıl içerisinde yazılmıştır. Bu eserlerdeki hadîslerin çoğunun son ravileri bu dönemde yetişmişlerdir. Denilebilir ki, ilim, Me'mûn döneminde Abbasi devletinin hüküm sürdüğü asırlar içerisinde en büyük zirveye ulaşmıştır.⁸ Burada şunu da belirtmeliyiz ki, ilme ve ilim adamına bu kadar kıymet verip destekleyen Me'mûn ile "Mihne

³ ed-Dürî, "Bağdat", *DİA.*, IV/425 vd.; Bağdat'ın kuruluşu ile ilgili olarak ayrıca bak., Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Târîhi*, (çev. Salih Tuğ), I-IV, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1980, II/449-452.

⁴ Ebu Ca'fer el-Mansûr ve dönemi ile ilgili olarak bk., Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA.*, XXVIII/5-6.

⁵ Hârûn Reşîd ve dönemi ile ilgili olarak bk., Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA.*, XVI/258-261.

⁶ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmi araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen isim. Kaynakların çoğunda Me'mûn tarafından 215/830 tarihinde Bağdat'ta kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Mansûr dönemine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk., Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA.*, VI/88-90.

⁷ Me'mûn ve dönemi ile ilgili olarak bk., Bozkurt, "Me'mûn", *DİA.*, XXIX/101-104.

⁸ Halife Me'mûn döneminde hadis sahasındaki gelişmeler ve Me'mûn'un hadîsçilerle olan münasebetleri hakkında bk., Talat Sakallı, *Halife Me'mûn ve Hadîsçilerle Olan Münasebetleri - I -*, Erciyes Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, S. VI, ss. 245-270, Kayseri, 1989.

hadisesi”ndeki Me’mûn karakteri arasında çok önemli farklar mevcuttur.⁹ İleride buna değineceğiz.

B. BAĞDAT’TA SİYASİ VE KÜLTÜREL DURUM

Bağdat’ın kuruluşuna ve III-IV. yüzyıllarda İslâm dünyasının en büyük şehri, en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmesinde önemli katkıları olan Abbasi Halifelerine değindikten sonra, şimdi de III. asır Bağdat’ının ilmî, siyasi ve kültürel panoramasını kısaca ortaya koymak istiyoruz.

Hicrî III. asırda Bağdat’ta hadîs, tefsir, fıkıh, kelim, tasavvuf ve felsefe gibi dini ilimlerin yanında; tarih, dil, astronomi, matematik, tıp ve sanat alanında da önemli mesafeler kaydedilmiştir.¹⁰ Abbasilerin ilk döneminde Bağdat’ta hadîs sahasında önemli çalışmalar yapılmış, daha sonra bazı sebeplerle duraklayan bu çalışmalar, Halife Me’mûn (ö.218/833) ve Mu’tasım (ö.227/842) tarafından desteklenen Mutezili doktrine muhalif olanlar vasıtasıyla yeniden canlandırılmıştır.¹¹ Kutub-i Sitte’nin zuhuru dolayısıyla “altın çağ” olarak tavsif edilen bu asırda, mutezile ve benzeri mezheplerin zuhuru, kelim ilminin doğuşu ve kelamcılarla hadîşçiler arasındaki münakaşalar ve hadîs uydurmacılığı, tedvin ve tasnif faaliyetlerini hızlandıran önemli etkenlerin başında gelmektedir. Pek tabiidir ki, bu faaliyetler diğer Irak şehirleri Basra ve Kûfe gibi Bağdat’ta da etkin bir şekilde devam etmiştir. bu dönemde, tefsir alanındaki çalışmalar daha sistemli bir şekilde ele alınmış, Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö.224/770), İbn Kuteybe (ö.276/889), Müerred (ö.285/900), Taberî (ö.310/922), Zeccâc (ö.311/923) ve Cassâs (ö.370/980) gibi müfessirler yetişmiş ve bunlar da çok değerli eserler ortaya koymuşlardır. Şehir, fıkıhın da önemli merkezlerinden biri olmuştur. İmam-ı Azam’ı Bağdat’a getiren halife Mansûr, ona her türlü teşvik ve yardımlarını esirgememiş, Hanefî ve Hanbelî mezhepleri burada gelişip güçlenmişlerdir. Harun Reşîd ise adalet işlerinin düzenlenmesinde ve kadıların tayininde önemli bir görev üstlenen “Kâdîlkudât”lık müessesesini kurdurmuştur. Başta Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel olmak üzere, Mâlikî mezhebinin önde gelen imamlarından Amr b. Muhammed el-Leysî el-Bağdâdî; Şâfiî müçtehidlerinden olup, fıkıh ve usûl-i fıkha dair eserleri bulunan İbnu’l-Kattân el-Bağdâdî ve yine Şâfiî fakihi Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö.429/1037) gibi pek çok fıkıh âlimi Bağdat’ta

⁹ Me’mûn’un Mihne Hadisesinde hadîşçilere karşı olan tutumu ile ilgili olarak bk., Sakallı, *Halife Me’mûn ve Hadîşçilerle Olan Münasebetleri - II -*, Erciyes Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, S. VII, ss. 113-131, Kayseri, 1990.

¹⁰ Bu çalışmaların çoğu, kuruluş yıllarında Bağdat’a başka şehirlerden getirilen alimler tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla kuruluşunu takip eden asırda yetişen Bağdat uleması aslen Bağdatlı olmayıp, orada yerleşip yetişen ve ilmi faaliyetlerini orada sürdüren kimselerdir.

¹¹ Abdulkarim Özyayın, “Bağdat”, *DİA.*, IV/440.

yetiştirilmiştir. Şehir, İslâm tarihi boyunca, Mutezile, Selefiyye, Eş'ariyye ve Şia gibi belli başlı kelim mekteplerinin gelişip yayıldığı kültür merkezlerinden biri olmuştur. Abbasilerin başşehri olmasından sonra Mutezileye bağlı olarak yetişen Bısr b. el-Mu'temir (ö.210/825)'den itibaren bu mezhebin Bağdat ekolü ortaya çıkmıştır. Halku'l-Kur'ân görüşünün ortaya çıkıp yayılması ve başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere pek çok alime bu inancın kabul ettirilmesi için yapılan baskı ve şiddet de bu dönemde olmuştur. Tasavvufun gerçek kurucularından sayılan Ma'rûf-i Kerhî (ö.200/815), Hâris el-Muhâsibî (ö.243/857) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö.298/911) de Bağdat ve çevresinde yetişmiş önemli mutasavvıflardandır.¹²

Teđvin dönemiyle birlikte oluşan, temel mesele ve akımları belirginleşmeye başlayan İslam düşüncesine baktığımız zaman, onun iki farklı kola/damara ayrıldığını görürüz. Birisi re'ye tutunan ve gerek İslam mirasının anlaşılmasında gerekse yeni gelişmelerin değerlendirilmesinde ona dayanmaya çağrıda bulunan bir akımdır. Diğeri de; İslâmî mirasa değerlere sıkıca tutunan ve eşyayı değerlendirmede tek ölçüt (asıl) olarak ona dayanma çağrısında bulunan bir akımdır.¹³ Bu iki akım ya da damardan ilkinde ehl-i re'y/re'y ekolü ve diğesine de ehl-i hadîs/hadîs ekolü adı verilmektedir.

Kıyasa, hüküm çıkarmaya ve olayları bu hüküme göre değerlendirmeye çok önem veren, hatta kimi zaman kıyas-ı celiyi âhad haberlerin önüne geçiren kimselere ehl-i re'y denmiştir.¹⁴

İslâm'ın genel olarak kitap, sünnet, sahâbe ve tâbiünun sözlerinden hareketle anlaşılması gerektiğini, bunların dışındaki şahsi re'y ve akli istidlallerin mecbur kalmadıkça kullanılmayacağını ilke olarak benimseyenlere ise ehl-i hadîs/hadîs taraftarı denmiştir.¹⁵ Bu ekol, hicri birinci asrın son çeyreğinden itibaren bid'at fırkalarına ve onların fikirlerine karşı ilk mücadeleleri başlatan hadisçilerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.¹⁶ Kronolojik olarak bakıldığında zaman hadîs ekolü re'y ekolünden sonra ortaya çıkmıştır.¹⁷ Hicaz ehl-i hadîsin, Irak da ehl-i re'y'in anavatanı olarak kabul edilmektedir.

¹² Bağdat'ta kültür ve medeniyet faaliyetleri hakkında bk., Özyayın, ag.md. *DİA*, IV/437-441.

¹³ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Akılının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), İstanbul, 1997, s. 139.

¹⁴ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı*, Emin Yayınları, I. bask., Bursa, 2007, s. 96. (Şehristânî, *el-Milel*, I/221'den naklen). Ayrıca bk., M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA*, X/520-524.

¹⁵ Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara, 200, s. 5. Ayrıca bk., Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadîs", *DİA*, X/507-508. Ehl-i Hadîs – Ehl-i Re'y taksiminin iç tutarlılığına sahip, ikna edici ve objektif ölçülere göre yapılmamış bir taksimat olduğuna dair farklı bir görüş için bk., Mehmet Erdem, "Ehl-i Sünnet Fıkah Mezheplerinin Hadîs ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış", Dini Araştırmalar, Ehl-i Sünnet Özel Sayısı, C. 8, Sayı: 24. ss. 73-106.

¹⁶ Kutlu, *age.*, s. 44, 45. Hadîs taraftarlarının temel görüşleri için bk., *ae.*, s. 67-72.

¹⁷ Bk., Gürler, *age.*, s. 102.

Ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki tartışmalar Bağdat'ın kurulmasıyla birlikte oraya taşınarak uzun süre devam etmiştir. Özellikle Ahmed b. Hanbel, Ebu Sevr İbrahim b. Hâlid (ö.240/854) ve onların taraftarlarıyla Mürcie arasında, re'y ve irca fikri konusunda sürekli mücadeleler yaşanmıştır. Hadîs taraftarları ve mürciiler arasındaki tartışmalar Kûfe, Şam ve Bağdat'tan sonra hicrî II. asrın ikinci yarısında Horasan ve Mâverâünnehir'in önemli kültür merkezlerine kaymıştır.¹⁸

Ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasında karşılıklı olarak şiddetli itham ve suçlamalar yapılmıştır. Sadece hadîs nakliyle uğraşıp onu anlama çabası içerisinde olmayanlar, re'y ekolüne mensup fakihlerin hadîs ekolünü eleştirmelerine bir kapı açmışlardır. Ehl-i re'y, ehl-i hadîsi cehaletle nitelenmiş, onlar hakkında en kötü ifadeleri kullanmış ve onların sadece kitap taşıyıcısı olduklarını belirtmiştir.¹⁹

Görüldüğü gibi ehl-i re'y tarafından ehl-hadise yapılan en büyük eleştiri, onların sadece rivayet ile uğraşan kitap hamalları olup, rivayet ettiklerini anlama dirayetine sahip olmadıkları noktasında yoğunlaşmıştır. Tâbiûn döneminden sonra ehl-i re'y ve ehl-i hadîs mücadelesinin, muhaddislerle fakihler arasındaki bir mücadeleye dönüştüğü görülmektedir. Bu tartışmalarda adeta fıkıhla hadîs karşıt bir duruma getirilmiştir.²⁰

Hadîs ekolüne yöneltilen eleştiriler olumlu bir takım tepkilere yol açmış; onları, daha önce sadece rivayeti ile uğraştıkları hadîslerin anlamları üzerinde de düşünmeye sevketmiş ve hadisçiler artık az da olsa dirayet açısından da hadîsleri değerlendirmeye başlamışlardır. hadîs tarihimizin altın çağı olan tasnif dönemi ve Kütüb-i Sitte koleksiyonlarının doğuşunda da bu eleştirilerin katkısının olduğu söylenebilir.²¹

Ehl-i re'y'in ehl-i hadîsi eleştirdiği kadar ehl-i hadîs de ehl-i re'yi eleştirmiş ve onlara karşı bir tavır almıştır. Meseleleri akli bir zemine oturtmak için yoğun bir çaba içerisine giren ve böylece rasyoneel bir boyut da kazanan re'y ekolü, geleneğe dayalı bakış açısına sahip olan âlimlerin yoğun tepkilerine hedef olmuştur. Ancak re'y ekolüne karşı yöneltilenler, eleştiriden daha çok adeta bir karalama idi.

Bu ağır eleştirilerin en tipik örneklerinden birisi, re'y taraftarlarının sünnet düşmanları olarak yerilmeye çalışılmasıdır: "re'y sahipleri sünnetin düşmanlarıdır. Onlar hadîsleri ezberleyemedikleri/hıfzedemedikleri için re'yle hükmettiler; sonuçta hem kendileri sapıttılar hem de başkalarını saptırdılar."²² Re'y ekolüne karşı kullanılan bu söz, toplum nezdinde kabul görmesi için Hz. Ömer'e ve İbrahim en-Nahaî'ye de söylettirilmiş; ötekinin

¹⁸ Kutlu, *age.*, s. 174-175.

¹⁹ Gürler, *age.*, s. 118, (el-Hatib, *el-Fakih ve'l-Müfekkik*, II/71-72'den naklen)

²⁰ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadîs Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadîs Metodu*, Ankara, 1994, s. 36.

²¹ Ehl-i re'y'in ehl-i hadise yönelttiği itham ve suçlamalarla ilgili olarak bk., Gürler, *age.*, s. 118-121.

²² Gürler, *age.*, s. 122, (Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-Sunne*, s. 85, 87'den naklen).

bastırılması için kullanılmıştır. Ancak bu sözün abartılı olduğu her haliyle ortadadır.²³

Hadis ekolü mensupları re'y ekolünü çok problem ürettikleri, re'y ve kıyasa dayanarak hüküm istinbatında buldukları ve rivayeti önemsemedikleri; dine ilişkin konularda zan içerikli re'ye başvurdukları ve sünnete destek olmadıkları için de eleştirmişler, onlara karşı muhalefet etmişlerdir.

Bu eleştiriler, özellikle ehl-i hadisin bilgiyi ve bilgi elde etme sürecini nakille, zihinsel işlevi salt hıfz ve aktarmayla eşleştirdiğini de göstermektedir. Zira onlara göre bilgi, aklın bizzat yorumun bütün araçları ile anlamaya katıldığı bir süreçle değil, salt pasif olarak ezberleme ve aktarmayla elde edilen bir şey olarak görülür.²⁴

Hadisçilerle, dinin ilkeleri ve inanç esasları noktasında aklı esas alan kelamcılar arasındaki ilk anlaşmazlık, Basra'da Vâsıl b. Atâ'nın (ö.131/748), hocası Hasan Basrî (ö.110/728)'den ayrılıp, Hasan Basrî ve diğer selef âlimlerinin görüşlerine uymayan esaslar koymaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. İşte bu olaydan itibaren Vâsıl'a uyanlara Mutezile²⁵ adı verilmiştir. Vâsıl'dan sonra gelen Nazzâm (ö.231/845), Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/849) ve Amr b. Bahr el-Câhız (ö.255/869) bu fikrin öncülerindedir.²⁶

Kelamcılar hadisçileri, dini anlamayı salt rivayete ya da söze bağlamalarından dolayı eleştirmişler, yer yer onları kötöleyen ifadelere yer vermişlerdir. Onları uydurma ve çelişik rivayetlerde bulunmakla, dolayısıyla ihtilafların meydana gelmesine, grupların çoğalmasına, Müslümanlar arasındaki bağların kopmasına, Müslümanların birbirlerine düşman olup birbirlerini küfürle itham etmelerine neden olmak, bu uydurma ve çelişki dolu rivayetleriyle her grubun kendi mezhebi için birtakım hadislere bağlanabilmelerine imkan vermekle suçlamışlardır.²⁷ Ayrıca kelamcılar, hadis ekolüne mensup olanları taklitçiler olarak nitelendirmiş, onların nazar ve istidlal ehli olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Kelamcılara göre bu ekolün üyeleri, aklın delil oluşunu da inkar etmişler ve hatta onların kimi imamlarından nazarı inkar ettiklerine yönelik birtakım bilgiler de nakletmişlerdir.²⁸

²³ Bu rivayete ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine dair değerlendirmeler için bk., Ünal, *Ebü Hanife*, s. 34.

²⁴ Ehl-i hadisin ehl-i re'ye yönelttiği itham, suçlama ve aleyhlerinde kullandıkları rivayetler hakkında bk., Gürler, *age.*, s. 122-127.

²⁵ Mutezile ve Mutezilenin hadis anlayışıyla ilgili olarak son dönemde yapılmış önemli bir çalışma için bk., Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Kitâbiyât, Ankara, 2004. Bu çalışmada Mutezilenin, sünnet veya hadisi inkar ettiği iddiasının gerçeği yansıtmadığı; rivayetleri değerlendirirken bazı noktalarda farklı bir tutum benimsemiş olmakla birlikte, sünnetin delil oluşu konusunda Sünni mezheplerden farklı bir tarafının olmadığı sonucuna varılmıştır. (bk., *age.*, s. 315.)

²⁶ Ebu Zehv, Muhammed, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, II. bsk., Mısır, 1404/1984, s. 316.

²⁷ Gürler, *age.* s. 120. (İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 59-61'den naklen).

²⁸ Gürler, *age.*, s. 120. (İbn Teymiye, *Nakdu'l-Mantık*, s. 47'den naklen).

Kelamcılar/mutezile, dinin pek çok akaid meselesinde ehl-i sünnetin görüşüne ters düşmüşlerdir. Bunlardan bilhassa iki tanesi usûl-i dinde çok büyük önemi haizdir:

1. İnsanın fiilleri (ef'âlu'l-ibâd): Mutezileye göre fiillerin gerçek yaratıcısı Allah değil, insandır. Bu sebepledir ki insan sevap veya ikâba müstehak olur. Ehl-i sünnete göre ise insanın fiillerini Allah yaratır. Bu yaratmada insanın kesb ve ihtiyarının hiçbir rolü yoktur.²⁹

2. Allah'ın sıfatları: Mutezileye göre Allah, hayat, ilim, semi', basar, kudret ve kelam gibi zatı ile kaim sıfatlardan münezzehtir. Çünkü bu sıfatlar ispat edildiği takdirde, kadîmin teaddüdü gerekir. Ehl-i sünnet ise bu sıfatların Allah Teâlâ'nın zâtının ne aynı ne de gayrı, fakat zâtı ile kâim, kadîm olduğu görüşündedir.³⁰

Sıfatlar meselesindeki bu görüş ayrılığı, daha sonra ciddi sonuçlar doğuracak olan yeni bir anlaşmazlığı ortaya koymuştur. Bu da, Allah'ın kelamı olan Kur'ân'ın ezeli mi yoksa bütün varlıklar gibi yaratılmış mı olduğudur. Mutezile, Allah'ın zâtı ile kâim sıfatlarını ve dolayısıyla kelam sıfatını reddettiği için, O'nun kelamı olan Kur'ân'ın da muhdes ve mahlûk olduğunu, ihtiyaç anında harflerin ve seslerin yine mahlûk olan bir cisim üzerinde yaratıldığını, Peygamber'in de bu sesleri işittiğini ileri sürmüştür. Ehl-i sünnet ise, Allah'ın zatı ile kâim kadîm sıfatlarını ispat ettiği için, kelamının da kadîm olduğunu ve dolayısıyla Kur'ân'ı Kerîm'in mahlûk olamayacağını kabul etmiştir.³¹

Hız. Peygamber'e, Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olup yaratılmadığına, bunun dışında bir şey söyleyenin kâfir olacağına dair ifadeler söylettirildiği gibi³², bunun aksine hadisler de uydurulmuştur. Oysa Kur'ân'ın mahlûk veya gayr-i mahlûk olduğu hususunda ne bir ayet ne de Hız. Peygamber'in bir sözü mevcuttur.³³ es-Sehâvî (ö.902/1496)'ye göre de bu hususta sahih hiçbir rivayet bulunmamaktadır.³⁴

Kelamcılar/mutezile, savundukları bu görüşleri üçüncü asır öncesinde halk arasında yaymaya muvaffak olamamışlardır. Bunda toplumun büyük çoğunluğunun kendileriyle aynı fikri paylaşmamaları ve halifelerin hiçbirinin kendilerine yardım etmemesinin etkisi büyüktür. Ne zaman ki halifelik Me'mun'a geçti (198-218), kelamcılar fikirlerini açığa vurup alenen yaymaya başladılar. Çünkü Me'mun özgür araştırmaya ve kelamcılarının karşısında açıkça ve özgürce tartışmaya taraftar bir kişiydi. hadisçilerle

²⁹ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1981, s. 220-21. İnsanların fiilleri ve kader konusunda tartışmalarla ilgili olarak geniş bilgi için bk. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV. Yay., Ankara, 1988, s. 145-162.

³⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, ay.; Allah'ın sıfatları konusunda tartışmalarla ilgili olarak geniş bilgi için bk. Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 112-137.

³¹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 221.

³² es-Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-Hasene fi Beyâni Kesirin mine'l-Ehâdisi'l-Muştehira ale'l-Elsine*, Beyrut, 1994, s. 360-361.

³³ Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 184, 187, 216.

³⁴ es-Sehâvî, *age.*, s. 361.

kelamcılar arasında bu dönemde başlayan çok ciddi olaylar meydana gelmiş ve sert tartışmalar olmuştur.³⁵

Me'mun hilafet makamına geldikten sonra kelamcılarla hadîs ve fıkıh alimlerini bir araya getirip tartışma meclisleri düzenlemiştir. Huzurunda cereyan eden çok sert tartışma ve münazaralar sonucunda onun, bazı konularda Mutezilenin görüşlerini benimsediği ortaya çıkmıştır. Benimsediği görüşlerden birisi de Kur'ân'ın yaratılmış olduğu (Halku'l-Kur'ân) meselesidir.³⁶ Onun bu görüşü benimsemesinde mutezile imanlarından Sumâme İbnu'l-Eşras, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ve Bîşr b. Gıyâs'ın tesirleri büyüktür. Sonunda halife Me'mun halku'l-Kur'ân inancını devletin resmi akidesi olarak ilan etmiş,³⁷ 218/833 yılında Bizans seferine çıktığı bir sırada, Bağdat'taki nâibi İshak b. İbrahim'e ilk mektubunu yazarak Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünde hadisçilerin ikrar ve itiraflarını almasını emretmiştir. İkinci mektubunda ise yedi hadisçinin seçilerek kendisine gönderilmesini, ikrarlarını bizzat kendisinin alacağını bildirmiştir. Bunu üzerine başta Yahya b. Maîn (ö.233/847) olmak üzere İbn Sa'd (ö.230/843), ed-Devrakî (ö.246/860), Zuheyr b. Harb (ö.234/848) ve diğer üç hadisçi halifenin karargâhına gönderilmiştir. Bağdat'ta iken nâibin huzurunda Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ikrar etmeyen bu hadisçiler, halifenin karargâhında ve ölüm tehditleri karşısında ikrar etmek zorunda kalmışlar ve Bağdat'a geri gönderilmişlerdir. Halife, aynı emirleri içeren üçüncü ve dördüncü mektuplarında³⁸ da Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ikrar etmeyenlerin fetva vermesinin ve hadîs rivayet etmesinin yasaklanmasını ve hatta öldürülmesini emretmiştir. Vali bu emirler gereğince aralarında Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu birçok hadisçiyi toplamış ve mektubu okuyarak halku'l-Kur'ân'ı ikrar etmelerini istemiştir. Tehditler karşısında birçokları ikrar ederken, Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh ikrar etmedikleri için zincire vurularak Tarsus'a doğru yola çıkarılmışlardır. Ancak yolda halifenin ölüm haberi gelmiş, bu arada sıkıntılara dayanamayan Muhammed b. Nûh da vefat ettiği için, Ahmed b. Hanbel tek başına Bağdat'a geri getirilmiştir.

Baskı ve şiddet Me'mun'un vefatından sonra da devam etmiştir. Yerine geçen kardeşi Mu'tasım (218-227) da Me'mun'un vasiyeti üzere aynı baskı ve şiddeti devam ettirmiştir. Bağdat'ın en büyük imamı olan Ahmed b.

³⁵ Ebu Zehv, *age.*, s. 317.

³⁶ Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşü ilk defa Emevi halifesi Mervân'ın hocası Ca'd b. Dirhem (ö.124/742) tarafından Emevi döneminin sonlarına doğru (120 yıllarında) ortaya atılmıştır. Ca'd'ın halife Hişâm b. Abdilmelik (105-125)'in emriyle öldürülmesinden sonra, talebesi Cehm b. Safvân (ö.128/745), daha sonra da Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (ö.218/833) görevi devralmışlardır. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/19. Me'mun döneminde tertip edilen bu meclisler için bk., Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı, Me'mun Dönemi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 98-104.

³⁷ et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umme ve'l-Mulûk*, (thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim) Beyrut, ts., VIII/619.; ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut, 1413, X/286.

³⁸ Bu mektupların muhteviyatı ve kendisine baskı yapılan hadisçiler hakkında bk., et-Taberî, *age.*, VIII/631-637. krş., Ebu Zehv, *age.*, 218-220.; Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 192-213.

Hanbel'in ikrarında fayda mülhaza ettikleri için, kendisini hapse atıp, on dört ay boyunca fiziki ve psikolojik işkenceye maruz bırakmışlar, yine de Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyememişlerdir. Bağdat halkının, Ahmed b. Hanbel'in hayatından endişe ederek saray etrafına toplanmaları ve büyük olayların çıkma ihtimali üzerine 219/834 yılında serbest bırakılmıştır.

Aynı uygulama, mutezile imamlarının teşvik ve telkinleriyle Mu'tasım'dan sonra gelen Vâsık (227-232) döneminde de devam etmiştir. İlk müsned müelliflerinden Nuaym b.Hammâd, halku'l-Kur'ân'ı kabul etmediği için, Samarrâ'da hapse atılmış, hapiste iken 228/843 yılında vefat etmiştir. Bu dönemde imam Şâfiî'nin öğrencisi Ebû Ya'kûb el-Buveyfi (ö.231/845) Nuaym b.Hammâd gibi hapiste iken ölmüş, Ahmed b. Nasr el-Huzâî ise bizzat halife tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Vâsık'ın pişmanlık duyduğu söylene de, cebir ve şiddet Mütevekkil (232-247)'in hilafet dönemine kadar devam etmiştir. Mütevekkil, hilafetinin ikinci yılından itibaren bu devri tamamen kapatmıştır.³⁹ Bundan dolayıdır ki Mütevekkil "sünneti ihya eden halife" (muhyi's-sünne) olarak anılmaya başlanmıştır.⁴⁰

Hadisçiler bu "mihne"⁴¹ dayatmasına önemli ölçüde karşı durarak, övgüye mazhar olmuşlardır. Mihne olayı Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarını ön plana çıkarmış, hadîs ekolü fikhının ortaya çıkmasının en önemli etkenlerinden birisi olmuştur.⁴² Muhafazakâr ehl-i hadîs âlimleri için bir imtihan aracı olan bu siyasi⁴³ olay karşısında büyük bir kararlılıkla direnen Ahmed b. Hanbel'in Mihne'den sonra muhaddisler üzerinde büyük bir etkisi olmuştur.

Mihne hadisesi hadîs ilmi ve hadisçiler bakımından önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Bunların en önemlisi, mihnenin ravi biyografilerine olan yansımalarıdır. Bu süreç, hadîs ilminde ve hadisçilerde özellikle de ravi tenkidi açısından önemli izler bırakmıştır. Nitekim bu olaydan sonra hadisçiler, özellikle bu süreci yaşayan raviler hakkında yaptıkları tenkidlerde Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda ne dediklerine de işaret etmeye başlamışlardır. Bunu ikrar eden hadisçilerin hadîsini ise terk

³⁹ Halku'l-Kur'ân inancı ve halifelerin tutumları ile ilgili olarak bk., İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/272 vd.; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 104.; Ebu Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, s. 319-332.; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 184-223.; a.mlf., *Hadis Tarihi*, 225-231.

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/272 vd.

⁴¹ Sebep ve sonuçları bakımından "Halku'l-Kur'ân inancı" ve "Mihne Hadisesi" ile ilgili son dönemlerde yapılmış önemli bir çalışma için bk., Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haseviye Olgusu*, Ankara, 1999. Bu konuda ayrıca bk., Ebu Gudde, *Halkı Kur'ân Meselesi*, (çev. Mücteba Uğur), AÜİFD, XX/307-309.; Yunus Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DLA*, XV/371-372.

⁴² Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 56.

⁴³ Halku'l-Kur'ân meselesinin sadece bir inanç mücadelesi şeklinde ortaya çıkmadığı, siyasi mülhazaların da bu olaylarda rol oynadığı hususunda bk., M.Hayri Kırbaoğlu, *Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyetiyle İlgili İntişarlar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Hakikati'l-Kur'ân'ı*, AÜİFD., c. XXVIII, Ankara, 1986, s. 429,430.

etmişlerdir. Nitekim bu sürecin en mağdur ismi Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), cerh ve ta'dil ilminin en önemli otoritelerinden Yahya b. Ma'în (ö.233/848)'den hadîs yazmayı terk etmiştir.⁴⁴ Yine cerh ve ta'dilin önemli simalarından Ali b. el-Medîni (ö.234/848) de terk edilen hadîsçilerdendir. Hadîsçiler sadece hadîslerini terk etmekle kalmamış, onları küfür, fâsıklık ve zındıklık gibi ağır vasıflarla da itham etmiş, öldürülmeleri gerektiğini söylemişlerdir. Hatta sadece ikrar edeni değil, "tavakkuf" edeni, yani ne "mahlûktur" ne de "mahlûk değildir" diyeni bile ağır bir dille suçlayıp hadîsini terk etmişlerdir.⁴⁵

Mihne hadîsesinin ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç da, hadîs uydurma faaliyetlerinin bu süreç sonunda hız kazanmış olmasıdır. Oysa yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Kur'ân'ın mahlûk veya gayr-i mahlûk olduğu hususunda ne bir ayet ne de Hz. Peygamber'in bir sözü mevcuttur.

Ayrıca, ilk kez Hz. Osman'ın şehadetini takip eden süreçte gündeme gelen ve II/VIII. Asrın ortalarından itibaren sistemleşerek halkın büyük çoğunluğunun siyasi/itikadi görüşlerine delalet etmeye başlayan "ehl-i sünnet" terimi, mihne olayından itibaren "Kur'ân'ın yaratıldığını kabule edenleri de bu tanımlama dışında bırakmaya başlamıştır.⁴⁶

İşte hicri ikinci asırda hadîsçilerle mutezile kelamcıları arasında ortaya çıkan ve üçüncü asrın başında en şiddetli şeklini alan bu görüş ayrılıkları, hadîsçilerin, hadîs/sünnete dayanan amel ve inancı kelamcıların görüşlerinin tesirlerinden korumak için, tedvin ve tasnif faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmalarına sebep olmuştur. Bu suretle meydana getirilen kitaplarda, sıhhatleri tespit edilmiş, gerek mutezilenin ve gerekse diğer mezheplerin görüşlerini çürütecek hadîslerin bir araya getirilmesine bilhassa dikkat edilmiştir.⁴⁷

Bağdat'ta bu asırda çok fazla muhaddis yetişmiştir. Bunların sayıları da yüzlerle ifade edilebilir. Ancak bir makale çerçevesinde hepsinden bahsetmek elbette mümkün olmayacaktır. İşte bu sebeple biz burada başta hadîsçiliği olmak üzere hem eserleri hem fikirleri ve hem de yetiştirdiği öğrencileriyle İslam kültür dünyasında önemli yerler edinmiş birkaç müellif muhaddisten söz edeceğiz. Ancak bundan önce, hicri üçüncü asırda Bağdat'taki ilmi faaliyetleri ve ortaya konan eserler bakımından diğer şehirlere göre durumuna mukayeseli olarak kısaca değinmek istiyoruz.

Sandıkçı'nın ifadesiyle; "*Bağdat'ın baş döndürücü bir hızla gelişerek büyük bir medeniyet ve kültür merkezi haline gelmesi, şüphesiz ki Abbâsî halifelerinin her türlü ilmi faaliyeti teşvik edip, destek olmalarının sonucudur. Hemen kuruluşunu takip eden yıllardan itibaren Bağdat, çeşitli*

⁴⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, XI/87.

⁴⁵ Mihne hadîsesinin ravi biyografilerine olan yansımalarıyla ilgili bazı örnekler için bk., Hüseyin Kahraman, *age.*, s. 368-372.

⁴⁶ Kahraman, *age.*, s. 369. Mihne hadîsesinin hadis ilmi ve hadîsçiler bakımından ortaya koyduğu sonuçlar hakkında bk., Ebu Zehv, *age.*, s. 330-332.

⁴⁷ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 230.

şehirlerden getirilen âlimlerle doldurulur. Tabiidir ki, kuruluşundan sonraki ilk asır içinde yetişen Bağdat uleması, aslında Bağdatlı değildirler. Fakat orada yerleşip ilmi faaliyetlerini orada sürdürdükleri için Bağdat ulemasından sayılmışlardır.⁴⁸ Kahraman da Bağdat'ın bu fonksiyonunu şöyle ifade etmektedir. "Bunda İslam ülkesine uzun süre başkentlik yapmış olmasının da önemli katkısı olmuştur. Çünkü devletin siyasi ve idari merkezinin ekonomik, ilmi ve kültürel alanlarda da ülkenin diğer şehirlerine göre farklı ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olacağı muhakkaktır. Dolayısıyla Bağdat'ın ilim yarışına çok avantajlı bir konumdan giriş yaptığını ifade etmemiz gerekir."⁴⁹

Konuyla ilgili yapılan araştırmalara göre; Bağdat, ilmi verimlilik istatistiklerinde geride bıraktığı Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 130 yıl sonra kurulmaya başlamış olmasına rağmen, kuruluşunun akabinde bütün ülke genelinden başta hadisçiler olmak üzere alimlerin rağbet ettiği bir merkez hüviyeti kazanmıştır. Böylece Bağdat, kendisi dışında teşekkül etmiş olan muazzam ilmi birikimi hazır bulup bünyesine dahil etmişti. Nitekim bu yönde yapılan bir istatistik, şehrin inşa çalışmalarının belli bir merhaleye ulaştığı 149/766 yılından 334/940'a kadar geçen süre içerisinde 222 Kûfeli hadisçinin Bağdat'ı ziyaret ettiğini göstermektedir. Bu hadisçilerden 71 tanesi II/VIII. asrın ikinci yarısında, 122 tanesi III/IX. asırda, 30'u ise IV/X. asrın ilk yarısında Bağdat'a gelerek buradaki ilmi faaliyetlere katkıda bulunmuştur.⁵⁰

Sandıkçı'nın, yaptığı istatistikî tespitlere⁵¹ göre de hicri üçüncü asır itibariyle Bağdat bütün kategorilerde birinciliği elinde bulundurmaktadır. Şöyle ki:

Telifte bulunmuş hadisçiler sıralamasında Bağdat birinci sıradadır. Buna göre, üçüncü hicri asırda Bağdatlı müellif muhaddislerin sayısı 53, eseri olmayan muhaddislerin sayısı ise 13'dür. Bu sıralamada Basra ikinci, Kûfe üçüncü olurken, hadîsin anavatanı sayılan Medine yedinci, Mekke ise onuncu olmuştur.

Hadisle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan eserlerin sayısı bakımından da Bağdat birinci sıradadır. Buna göre, üçüncü hicri asırda Bağdat'ta telif edilen eser sayısı 310'dur. Bu sıralamada Basra ikinci, Kûfe üçüncü olurken, Medine onuncu, Mekke ise on üçüncü olmuştur.

Musned, Sünen, Câmi', Muvatta' ve Musannaf türü eserlerin çokluğu açısından da birinci sırada Bağdat bulunmaktadır. Buna göre, üçüncü hicri asırda Bağdat'ta 27'si Musned, 9'u Sünen, 1'i Muvatta' ve yine

⁴⁸ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, D.İ.B. Yay. Ankara, 1991, s. 236.

⁴⁹ Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis-İlk Üç Asır*- Emin Yay. Bursa, 2006, s. 395.

⁵⁰ Kahraman, *age.*, s. 395. (Züneybât, İvaz Abdülkerim, *İshâmâtü Ulemâi'l-Kûfe fi'l-Hareketi'l-Fikriyye fi'l-Bağdâd*, Amman, 2002, s. 162'den naklen.)

⁵¹ bk., Sandıkçı, *age.*, s. 477-483.

İ'î Musannaf olmak üzere 38 eser kaleme alınmıştır. Bu sıralamada Kûfe ikinci, Mısır üçüncü, Mekke sekizinci, Medine on birincidir.

Aynı tespitlere göre Bağdat'ta ilk Musned Ali b. Ca'd (ö.230/845), ilk Sünen Abdulvehhâb b. Atâ (ö.204/819), ilk Muvatta' İsmail el-Kâdi (ö.282/895), ilk Musannaf da ez-Zehrâni (ö.234/849) tarafından kaleme alınmıştır.

Bağdat'ın en meşhur muhaddisi hiç şüphesiz yaklaşık 40 bin hadîs ihtiva eden *Musned*'in sahibi, fıkıhta da otorite olan⁵² ve geniş ilmi sebebiyle kendisine "dünya imamı"⁵³ unvanı verilen Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855)'dir.

C. BAĞDATLI MEŞHUR MUHADDİSLERDEN BAZILARI

1. EBU UBEYD KÂSİM b. SELLÂM (154-224/770-838). el-Kâsım b. Sellâm el-Ezdî el-Huzâi el-Ensârî el-Herevî el-Bağdâdî, Ebu Ubeyd.⁵⁴

Aslen Heratlı olan Ebu Ubeyd Bağdat'a yerleşmiş, ilmi faaliyetlerine orada devam etmiştir. Hadîs, tefsir, kıraat, fıkıh, edebiyat, neseb, lügat, nahiv ve daha pek çok sahada, özellikle de *İlelu'l-Hadîs* ve *Garibu'l-Hadîs*'te derin bilgisi ile temayüz etmiştir. İlimde Ahmed b. Hanbel ile mukayase edilecek kadar otorite olan Ebu Ubeyd, pek çok eser telif etmiştir. O, aynı zamanda âbid ve zâhiddi. Hicri 218 yılında Tarsus'ta kadılık da yapan Kâsım b. Sellâm, daha sonra Mekke'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.

Bazı hocaları: İsmail b. Ayyâş (ö.182/797), Huşeym (ö.183/799), Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814), İbn Mehdî (ö.198/814) ve Abbâd b. Avvâm'dır.

Bazı talebeleri: ed-Dârimî (ö.255/869), Ebu Bekr es-Sâğâni (ö.270/883), İbn Ebî'd-Dünya (ö.281/894), Hâris b. Ebî Usâme (ö.282/895)'dir.

⁵² ez-Zehbî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I-IV+Zeyl, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts. II/432. el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV/412.

⁵⁴ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm hakkında geniş bilgi için bk., İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî (ö.230/845), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., VII/355.; el-Buhârî, Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-VIII, (tahk., Seyyid Hâşim en-Nedvî), Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., VII/172.; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzi (ö.327/938), *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1952, VII/111.; İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebu Hatim el-Bustî (ö.354/965), *Kitâbu's-Sikât*, I-IX, (Tahk., Şerefuddin Ahmed) Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1975, IX/16.; el-Hatîb, XII/403-415.; İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub el-Varrâk (ö.438/1047), *Kitâbu'l-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978, s. 106.; ez-Zehbî, *Tezkira*, II/417.; a.mlf., *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehu Rivâyeten fi'l-Kutubi's-Sitte*, I-II, (tahk. Muhammed Avvâme), I. bsk., Cidde, 1413/1992, II/128.; İbn Hacer, Ahmed b. Ali (ö.852/1448), *Tehzibu't-Tehzib*, I-XII, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., VIII/283-85.; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Abdulhayy (1032-1089), *Şezerâtu'z-Zehab, fi Ahbâri men Zehab*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1399/1979, II/54. M. Hayrî Kırbaoğlu, Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (Hayatı, İlmî Mevkii, Eserleri), Ankara, 1979, (basılmamış doktora semineri).

Eserlerinden bazıları: Ebu Ubeyd'in en meşhur eseri *Ğarîbu'l-Hadîstir*.⁵⁵ Diğer eserlerinden bazıları ise şunlardır: *Ğarîbu'l-Musannağ*. *Ğarîbu'l-Kur'ân*. *Meâni'l-Kur'ân*. *Kitâbu'l-Emvâl*. *Kitâbu'n-Neseb*. *Kitâbu Adedi Âyi'l-Kur'ân*. *Edebu'l-Kâdi*. *Nâsih ve'l-Mensûh*. *Kitâbu'l-İmân ve'n-Nuzûr*.⁵⁶ *Kitâbu Fedâili'l-Kur'ân*. *Kitâbu't-Tahâra*.⁵⁷

2. MUHAMMED b. es-SUBBÂH ed-DULÂBÎ (ö.27/841/767-841). Muhammed b. es-Subbâh el-Muzenî ed-Dûlâbî er-Râzî el-Bağdâdî, Ebu Ca'fer el-Bezzâz.⁵⁸

Rey'in Dûlâb köyünde dünyaya gelen ed-Dûlâbî de Kâsım b. Sellâm gibi aslen Heratlıdır. Meşhur hadîs hâfızlarından olup huccettir. el-Buhârî (ö.256/870) 12, Muslim (ö.261/874) ise 20 hadîsini rivayet ederek kendisiyle ihticâç etmişlerdir.

Bazı hocaları: İbn Ebi'z-Zinâd (ö.174/790), Şerîk b. Abdillâh (ö.177/794), İsmail b. Ca'fer Huşeym (ö.183/799) ve Hafs b. Ğiyâs (ö.194/810).

Bazı talebeleri: Başta Ahmed b. Hanbel ve oğlu Abdullâh olmak üzere İbn Ebî Hayseme (ö.279/982) ve İbrahim el-Harbî (ö.285/898)'dir.

Eseri: *Kitâbu's-Sunen*.⁵⁹

3. İBN SA'D (168-230/784-844). Muhammed b. Sa'd b. Manî' ez-Zuhrî el-Hâşimî el-Basrî, Ebu Abdullâh.⁶⁰

⁵⁵ Eser, ilk olarak Muhammed Abdulmu'îd Hân'ın idaresinde Muhammed Azîmüddin tarafından çeşitli nüshaları dikkate alınıp rivayetlerin senedleri ve kaynakları gösterilmek suretiyle dört cilt halinde 1384-1387/1964-1967 yılları arasında Haydarâbâd'da yayınlanmıştır. eserin tanıtımıyla ilgili olarak bk., M.Yaşar Kandemir, "Ğarîbu'l-Hadîs", *DİA*, XIII/378-79.

⁵⁶ Eser, Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî'nin tahkikiyle (*Min Kunûz's-Sunne: Resâilu Erba'a* içerisinde, Dimeşk, 1996, s. 47-102), *el-İmân ve Meâlimuhû ve Sunenuhû ve İstikmâluhû ve Derecâtuhû* adıyla yayınlanmış olup, Sönmez Kutlu tarafından Türkçeye çevirilmiştir. Eserin çevirisi için bk., Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 207-252.

⁵⁷ Kâsım b. Sellâm'ın sayısı otuzu aşan diğer eserleri için bk., İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 106-107. Ayrıca bk., Sandıkcı, *age.*, s. 241-242.

⁵⁸ Muhammed b. es-Subbâh ed-Dûlâbî hakkında geniş bilgi için bk., İbn Sa'd, *age.*, VII/342.; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII/172.; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII/289.; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/78.; el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI/365.; ez-Zehbî, *Tezkira*, II/441-43.; a.mlf., *el-Kâşif*, II/182.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII/203-4.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/54.; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcîmi li Eşhuri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Musta'rabin ve'l-Müsteşrikin*, I-XIII, Matbaatu'l-Arabiyye, Mısır, 1927, VII/35.; el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (1857-1927), *er-Risâletu'l-Mustarafa*, İstanbul, 1986, *age.*, s. 32.

⁵⁹ ez-Zehbî, *Tezkira*, II/441.; el-Kettânî, *age.*, s. 32.; Eser, bablara göre tertip edilmiştir. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/35.

⁶⁰ İbn Sa'd hakkında geniş bilgi için bk., İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII/261.; el-Hatîb, *age.*, V/321.; ez-Zehbî, *Tezkira*, II/425.; a.mlf., *el-Kâşif*, II/174.; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I/335.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IX/161.; a.mlf., *Lisânu'l-Mizân*, I-VII, Beyrut, 1986, VII/359.; ez-Ziriklî, *age.*, VII/6.; el-Kettânî, *age.*, s. 138.; M.Fuad Sezgin, *GÂS*, (Geschichte der Arabischen Schrifttums), I-IV, Leiden, 1967, I/300.; Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, XX/294-297.

Aslen Basralı olan İbn Sa'd, orada dünyaya gelmiş, daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Mekke, Medine ve Kûfe'ye seyahatleri olmuş, buralarda tâbîm ve tebeu't-tâbîmin önemli simalarından başta hadîs olmak üzere fıkıh, Arap dili, kıraat ve tarih gibi ilimleri öğrenmiştir.

Meşhur tarihçi Vâkıdî (ö.207/823)'nin kâtipliğini yapmış ve onunla "kâtibü'l-Vâkıdî", sâhibü'l-Vâkıdî" ve "gulâmu'l-Vâkıdî" gibi lakaplarla anılmasına yol açan bir dostluk kurmuş ve vefatına kadar yanından hiç ayrılmamıştır.

Halku'l-Kur'ân konusunda Halife Me'mun tarafından Ahmed b. Hanbel'le birlikte sorgulanan İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel'in aksine, Halifenin istediği cevapları vermiş, yani Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmiştir. Buna rağmen cerh ve ta'dil alimleri kendisine herhangi bir eleştiride bulunmamışlardır.

Muhaddis, hâfız, kârî ve tarihçidir. Rivayetlerinin çokluğu ile bilinir. Günümüzde daha çok tarihçilik yönü ile maruftur.

Genellikle *sika* kabul edilmekte olan İbn Sa'd, 230/845 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Bazı hocaları: Başta Vâkıdî olmak üzere, Huşeym (ö.183/799), İbn Uleyye (ö.193/809), Velid b. Muslim (ö.195/810), Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814), Ma'n b. İsa (ö.198/814) ve et-Tayâlisî (ö.204/819)'dir.

Bazı talebeleri: Ahmed b. Hanbel, İbn Ebi'd-Dünya (ö.281/894), Hâris b. Ebî Usâme (ö.282/895) onun öğrencilerinden bazılarıdır.

Eserleri: *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebîr*.⁶¹ *et-Tabakâtu's-Sağîr*.⁶²

4. YAHYA b. MAİN (158-233/774-847). Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman el-Murrî el-Gatafânî el-Bağdâdî, Ebu Zekeriyâ.⁶³

Aslen Serahslı olup Bağdat'ta yaşamıştır. Hadîs öğrenmek ve yazmak için Irak, Suriye, Mısır, Yemen ve Hicaz'a seyahatlerde bulunmuştur. Kendi eliyle bir milyon hadîs yazdığını söyleyen İbn Maîn, hadîsleri yazmış olduğu defterleri göstererek "burada olmayan her hadîs yalandır" demiştir.

⁶¹ Eser ilk olarak Edvard Sachau başkanlığında bir heyet tarafından notlar ilavesi ve kısmen Almanca tercümesiyle birlikte sonuncusu indeks olmak üzere, dokuz cilt halinde *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebir* adıyla yayımlanmış (Leiden 1904-1940), bu yayın, notları çıkarılmak suretiyle Arap dünyasında Hicâzî Muhammed Halîl tarafından dört cilt (Kahire, 1358/1939) ve İhsan Abbas tarafından dokuz cilt (soncusu indeks) Beyrut, 1376-1377/1957-1958, 1388/1968) olarak *et-Tabakâtu'l-Kübrâ* adıyla tekrarlanmıştır. bk., Fayda, ag.md., *DİA*, XX/296.

⁶² ez-Zehabî, *Tezkira*, II/425.; Safedî, *el-Vâfi*, I/335.; Sezgin, *GAS.*, I/300.

⁶³ Yahyâ b. Maîn hakkında geniş bilgi için bk., İbn Sa'd, *age.*, VII/354.; el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VIII/307.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX/192.; İbn Habbân, *es-Sikât*, IX/262-263.; el-Hafîb, *age.*, XIV/177-186.; ez-Zehabî, *Tezkira*, II/429-431.; a.mlf., *el-Kâşif*, II/376.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, XI/246-51.; a.mlf., *Lisânu'l-Mizân*, VII/437.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/79.; ez-Ziriklî, *age.*, IX/218.; el-Kettânî, *age.*, s. 129.

Ezberinde çok fazla hadîs bulunduran İbn Maîn'e cerh ve ta'dîl ilmindeki üstün mahareti sebebiyle "cerh ve ta'dîlin imamı" denmiştir.

Onun hakkında Ali b. el-Medîni (ö.234/849), "Hz. Adem'den beri Yahya kadar Peygamber sözünü yazan birini bilmiyoruz" derken; Ahmed b. Hanbel, "onu dinlemek gönüldekilere şifadır. O, yalancaların yalanını ortaya koydu. Onun bilmediği hadîs, hadîs değildir"⁶⁴ demiştir. İbn Maîn'den Kütüb-i Sitte müelliflerinin tamamı (et-Tirmizî (ö.279/892), en-Nesâî (ö.303/915) ve İbn Mâce (ö.273/886) hocaları vasıtasıyla) rivayette bulunmuşlardır.

Bazı hocaları: Abdullah b. Mubârek (ö.181/797); Yahya b. Ebi Zâide (ö.182/798), Huşeym (ö.183/799), Abdusselâm b. Harb (ö.187/803), Mu'temir b. Süleyman (ö.187/803), Mervân b. Muâviye (ö.193/809), Hafs b. Gıyâs (ö.194/810), Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814) ve Abdurrazzâk (ö.211/827).

Bazı talebeleri: Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Hennâd b. Seriy (ö.243/857), Osman ed-Dârimî (ö.255/869), el-Buhârî (ö.256/870), ez-Zuhlî (ö.258/872), Muslim (ö.261/874), Ebu Zur'a (ö.264/877) ve Ebu Dâvud (ö.275/889)'tur.

Eserlerinden bazıları: *el-Musned*.⁶⁵ *et-Târîh ve'l-İlel*.⁶⁶ *Kitâbu'r-Ricâl*.⁶⁷ *Kitâbu'l-Mecrûhîn*.⁶⁸

5. EBU HAYSEME (160-234/777-849). Zuheyr b. Harb b. Şeddâd el-Harbî el-Haraşî eş-Şeybânî en-Nesâî el-Bağdâdî, Ebu Hayseme.⁶⁹

Aslen Horasan'ın Nesâ şehrinde olan, orada doğup büyüyen, daha sonra Bağdat'a yerleşip hadîsle meşgul olan Zuheyr b. Harb, muhaddis, hâfız, kârî ve "*sika sebr*"tir. Daha çok Kûfe, Basra ve Hicazlılardan rivayette bulunmuştur. Kendisinden et-Tirmizî (ö.279/892) hariç Kütüb-i Sitte müelliflerinin tamamı (en-Nesâî (ö.303/915), Ahmed b. Ali b. Saîd el-Mervezî vasıtasıyla) rivayette bulunmuşlardır. Muslim'de 1281 hadîsi vardır.

Bazı hocaları: Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814), Hafs b. Gıyâs, Cerîr b. Abdulhamîd (ö.188/804), İbn Uleyye (ö.193/809), Abdullah b. Numeyr

⁶⁴ Bu ifade mübalağalı olmakla beraber, Yahyâ b. Maîn'in hadis bilgisini ortaya koymasındaki bakımından dikkat çekicidir.

⁶⁵ Sezgin, *GAS.*, I/107.

⁶⁶ el-Kettâni, *age.*, s. 129. Eserin şu isim ve künyelerle iki farklı baskısı yapılmıştır: 1. *Târîhu İbn Maîn-Rivâyetu'd-Dürri*, I-IV, (Tahk., Ahmed Muhammed Nur Seyf), I. bsk., Mekke-i Mukerreme, 1399/1979. 2. *Târîhu İbn Maîn-Rivâyetu Osman ed-Dârimî*, (Tahk., Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dimeşk, 1400/1980.

⁶⁷ el-Kettâni, *age.*, ay.

⁶⁸ Sezgin, *GAS.*, ay. İbn Maîn'in eserlerinin tam listesi için bk., Sandıkçı, *age.*, s. 249.

⁶⁹ Ebu Hayseme hakkında geniş bilgi için bk., İbn Sa'd, *age.*, VII/354.; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, III/429.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II/591.; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/256-257.; el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII/482.; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321.; ez-Zehabî, *Tezkira*, II/437.; a.mlf., *el-Kâşif*, I/407.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III/296.; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II/80.; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III/87.; el-Kettâni, *age.*, s. 56.; Sezgin, *GAS.*, I/107.

(ö.234/849), Abdurrazzâk (ö.211/827), Mervân b. Muâviye ve Huşeym (ö.183/799).

Bazı talebeleri: Oğlu Ebu Bekr b. Ebu Hayseme (ö.279/982), Ebu Hâtîm (ö.277/890), Ebu Zur'a (ö.264/877), Bakıyy b. Mahied (ö.276/889), İbn Ebi'd-Dünya (ö.281/894) ve Ebu Ya'la el-Mevsîlî (ö.307/918).

Eserleri: *Kitâbu'l-Musned*.⁷⁰ *Kitâbu'l-İlm*.⁷¹ *Kitâbu't-Târih*.⁷²

6. AHMED b. HANBEL (164-241/780-855). Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed ez-Zuhî eş-Şeybânî el-Mervezî el-Bağdâdî, Ebu Abdullah.⁷³

Aslén Mervli olan Ahmed b. Hanbel, Bağdat'ta doğmuştur. Tahsil çağına geldiğinde önce Ebu Yusuf'un ardından da Huşeym b. Beşîr'in hadîs meclislerine devam etmiştir. Daha sonra başta Kûfe olmak üzere Basra, Medine, Cezire, Suriye ve Vâsît gibi pek çok ilim merkezine seyahatleri olmuştur.

Kaynaklar onun hadîs ilmini daha çok Huşeym b. Beşîr (ö.183/799) ve Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814)'den, kıraatı Yahya b. Adem (ö.203/818)'den, Fıkıh, Usûl-u Fıkıh ve Ensâb İlmini de eş-Şâfîî (ö.204/819)'den aldığını naklederler. O, kırk yaşlarında iken 204/819 yılında Bağdat'ta hadîs okutmaya başlamış ve derslerini yaklaşık beş bin kişi takip etmiştir. hadîs ilminin her sahasında olduğu gibi fıkıhta da söz sahibi olmuştur. Tefsir, kıraat, nesih, kelim, ilel, rical, cerh ve ta'dil ilminde de otorite olan Ahmed b. Hanbel'in bir milyon hadîsi müzakere edebilecek derecede çok kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu zikredilir.

Halife Me'mûn döneminde (198-218/813-833) "Halku'l-Kur'ân" meselesi dolayısıyla ortaya çıkan "mihne"den Ahmed b. Hanbel de payını almıştır. O, halifenin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ikrar yönündeki emirlerine boyun eğmemiş, bu sebeple de hapse atılmış, on sekiz ay süren hapislik döneminde de çeşitli eza ve cefaya maruz kalmıştır. Onun "Halku'l-Kur'ân" fitnesindeki sebatı, Hz. Ömer'in Benî Sakîfe'deki ve Hz. Ebu Bekir'in riddetteki fonksiyonuna benzetilir.⁷⁴ Ali b. el-Medînî (ö.234/849) de "Allah bu dini Riddet günlerinde Ebu Bekir'le, Mihne devresinde de Ahmed'le muzaffer kıldı" demiştir.⁷⁵

⁷⁰ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 282.; el-Kettânî, *age.*, s. 63.

⁷¹ İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, s. 56. Dımeşk, 1996 da M.Nâsiruddîn el-Elbânî tarafından neşredilmiştir. Sandıkçı, *age.*, s. 250.

⁷² Kehhâle, Ömer Rıza (1905-1987), *Mu'cemu'l-Muellifin*, I-XV, Mektebetu'l-Musennâ ve Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., IV/186.

⁷³ Ahmed b. Hanbel hakkında geniş bilgi için bk., İbnu'n-Nedîm, *age.*, 281.; İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah b. Ebî Nasr b. Cafer (ö.475/1082), *el-İkmâl fî Raf'i'l-İrriyâb ani'l-Mu'telifi ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâi ve'l-Kunâ ve'l-Ensâb*, I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, 1411/1991, II/563.; el-Hatîb, *age.*, IV/412.; ez-Zehabî, *age.*, II/430.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I/72-76.; İbnu'l-İmâd, *age.*, II/96.; Kehhâle, *age.*, II/96.; ez-Ziriklî, *age.*, I/192.; el-Kettânî, *age.*, s. 18, 80, 120, 148.; Sezgin, *GAS.*, I/502.

⁷⁴ Sandıkçı, *age.*, s. 254.

⁷⁵ ez-Zehabî, *Tezkira*, II/432.

Mihne döneminin ardından hadîs derslerini bırakan Ahmed b. Hanbel, hapisten çıktıktan sekiz yıl sonra 241/855 yılında 77 yaşlarında iken Bağdat'ta vefat etti. Rivayete göre cenazesine 800.000 erkek, 60.000 kadın katılmış,⁷⁶ aynı gün Yahûdi, Hristiyan ve Mecûsîlerden 20.000 kişi Müslüman olmuştur.⁷⁷

Bazı hocaları: Huşeym b. Beşîr (ö.183/799), Vekî' (ö.197/812), Yahya el-Kattân (ö.198/813), Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814), İbn Mehdî (ö.198/814), eş-Şâfiî (ö.204/819) ve Abdurrazzâk (ö.211/827).

Bazı talebeleri: ez-Zuhlî (ö.258/872), Ebû Zur'a er-Râzî (ö.264/877), Ebu. Dâvud (ö.275/889), Bakıy b. Mahled (ö.276/889) ve oğlu Abdullah (ö.290/903).

Basımı yapılan bazı eserleri: *el-Musned*.⁷⁸ *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*.⁷⁹ *Kitâbu'z-Zuhd*,⁸⁰ *Kitâbu's-Sunne*,⁸¹ *Kitâbu's-Salât ve mâ Yelzemu filhâ*.⁸²

7. AHMED b. MENÎ' (160-244/777-859). Ahmed b. Menî' b. Abdurrahman el-Beğavî el-Bağdâdî, Ebu Ca'fer el-Esamî.⁸³

O, Merv ile Herat arasında küçük bir kasabada, meşhur el-Beğavînin de köyü olan Bağşûr'da doğan ve daha sonra Bağdat'a yerleşen, devrinin meşhur hâfiz muhaddisidir.

Bazı hocaları: İbnu'l-Mubârek (ö.181/797), Huşeym (ö.183/799), İbn Uleyye (ö.193/809), Ebu Bekr b. Ayyâş (ö.193/809) ve Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814)'den hadîs dinlemiştir.

Bazı talebeleri: Kendisinden, başta Kütüb-i Sitte müellifleri (el-Buhârî hocası vasıtasıyla) olmak üzere İbn Huzeyme (ö.311/923) ve torunu Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö.317/928) rivayette bulunmuşlardır.

Eseri: *el-Musned*.⁸⁴

8. İBRAHİM el-CEVHERÎ (170-247/768-861). İbrahim b. Said el-Cevherî et-Taberî el-Bağdâdî, Ebu İshak.⁸⁵

⁷⁶ el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV/422.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I/75.

⁷⁷ el-Hatîb, *age.*, IV/422.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/98.

⁷⁸ İlk baskısı Kâhire'de 1311/1891 yılında altı büyük cilt halinde yapılmış olup, günümüzde pek çok baskısı mevcuttur.

⁷⁹ Eser, Talat Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu tarafından 1963 yılında Ankara'da ve 1987 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.

⁸⁰ Beyrut'ta 1398/1978 yılında neşredilmiştir. Günümüzde başka baskıları da mevcuttur.

⁸¹ Mekke'de 1349/1929 yılında neşredilmiştir.

⁸² Hindistan'da 1311/1891 yılında neşredilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in 30'u aşkın eserlerinin tam listesi için bk., Sandıkçı, *age.*, s. 256, 257.

⁸³ Ahmed b. Menî' hakkında geniş bilgi için bk., el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, II/6.; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/22.; el-Hatîb, *age.*, V/160.; ez-Zehebî, *Tezkira*, II/481-82.; a.m.f., *el-Kâşif*, I/204.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I/72.; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I/245.; İbnu'l-İmâd, *age.*, II/105.; Kehlâlâ, *age.*, II/184.; el-Kettânî, *age.*, s. 65.

⁸⁴ Kehlâlâ, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, ay.

Asien Taberistanlı olup, Bağdat'a sonradan yerleşmiş ve ömrünün son dönemlerine kadar orada ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Hadiste huccettir. İbn Hıbbân (ö.354/965), ed-Dârakutnî (ö.385/995) ve Halîlî (ö.446/1055) onu *tevsiik* etmişlerdir.

Bazı hocaları: Vekî' b. el-Cerrâh (ö.197/812), İbn Uyeyne, Vâkıdî (ö.207/823) ve Esved b. Âmir (ö.208/824)'dir.

Bazı talebeleri: Kütüb-i Sitte müellifleri (el-Buhârî hariç), Ebu Hâtim (ö.277/890), Musa b. Harun (ö.294/907) ve Zekeriyâ es-Sâcî (ö.307/918)'dir.

Eseri: *el-Musned*.⁸⁶

9. YAKUB b. İBRAHİM ed-DEVRAKÎ (166-252/782-866). Yakub b. İbrahim b. Kesîr b. Zeyd b. el-Eflah b. Mansûr b. Muzâhim el-Abdî ed-Devrakî el-Bağdâdî, Ebu Yusuf.⁸⁷

Zamanının Irak hâfız muhaddislerinden olup, aynı zamanda müfessir ve fakihtir. *Sika, sika-mutkin* ve *sadûk* olarak nitelendirilmiştir.

Bazı hocaları: Hüseyim (ö.183/799), Mu'temir b. Süleyman (ö.187/803), İbn Uleyye (ö.193/809), Mervân b. Muâviye (ö.193/809), Hafs b. Ğiyâs (ö.194/810) ve Yahya el-Kattân (ö.198/813).

Bazı talebeleri: Kütüb-i Sitte müellifleri, İbn Sa'd (ö.230/845), Ebu Zur'a (ö.264/877), Ebu Hâtim (ö.277/890), Zekeriyâ es-Sâcî (ö.307/918) ve İbn Huzeyme (ö.311/923).

Eserleri: *el-Musned*.⁸⁸ *et-Tefsîr*.⁸⁹

10. YAKUB b. ŞEYBE (180-262/796-875). Yakub b. Şeybe b. es-Salt b. Usfûr es-Sedûsî el-Basrî el-Bağdâdî, Ebu Yusuf.⁹⁰

Büyük muhaddis, hâfız ve fakih olan Yakub b. Şeybe, aslen Basralı olmakla birlikte Bağdat'a yerleşip orada hadisle meşgul olan ulemadandır. İlelu'l-Hadis'te söz sahibidir. Büyük hadis otoriteleri onu *tevsiik* etmişlerdir.

⁸⁵ İbrahim el-Cevherî hakkında geniş bilgi için bk., İbn Hıbbân, *es-Sikât*, VIII/83.; el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI/93-95.; ez-Zehabî, *Tezkira*, II/515-16.; a.m.f., *el-Kâşif*, I/212.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I/107.; ez-Ziriklî, *age.*, I/33.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/113.; Kehhâle, *age.*, I/34.; el-Kettânî, *age.*, s. 63.

⁸⁶ İbn Hacer, *age.*, I/107.; ez-Zehabî, *age.*, II/516.; Kehhâle, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, ay.

⁸⁷ Yakub b. İbrahim ed-Devrakî hakkında geniş bilgi için bk., İbn Sa'd, *age.*, VII/350.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX/202.; İbn Hıbbân, *age.*, IX/286.; el-Hatîb, *age.*, XIV/277-279.; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III/365.; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 50.; ez-Zehabî, *Tezkira*, II/505-507.; a.m.f., *el-Kâşif*, II/393.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, XI/334.; ez-Ziriklî, *age.*, IX/253.; Kehhâle, *age.*, XIII/241.; el-Kettânî, *age.*, s. 69.; Bu zat, İbn Mâce'nin şeyhidir. İbn Mâce ondan 6 hadis (h.no: 1164, 2681, 2419, 2461, 2886, 3575) nakletmiştir.

⁸⁸ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III/365.; ez-Zehabî, *el-Kâşif*, II/393.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, ay.; el-Kettânî, *age.*, ay.

⁸⁹ İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 50.; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirin*, II/377.

⁹⁰ Yakub b. Şeybe hakkında geniş bilgi için bk., el-Hatîb, *age.*, XIV/281.; ez-Zehabî, *Tezkira*, II/577-78.; ez-Ziriklî, *age.*, IX/261.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/146.; Kehhâle, *age.*, XIII/250.; el-Kettânî, *age.*, s. 69.; Sezgin, *GAS.*, I/144.

Bazı hocaları: Ali b. Âsım (ö.201/816), Ravh b. Ubâde (ö.205/820) ve Yezîd b. Hârûn (ö.206/821) ona hocalık yapan meşhur muhaddislerdendir.

Bazı talebeleri: Oğlu Muhammed b. Ahmed b. Yakub, Musa b. Harun (ö.294/907) ve Yusuf b. Yakub el-Ezrak (ö.297/910)'tır.

Eserleri: *el-Musnedu'l-Kebîri'l-Muallel*.⁹¹ *Musnedu Omer b. Hattâb ani'n-Nebiy*.⁹²

11. AHMED b. MANSÛR b. SEYYÂR er-RAMÂDÎ (182-265/797-877). Ahmed b. Mansûr b. Seyyâr er-Ramâdî, Ebu Bekr⁹³

Yemen asıllıdır. Bağdat'a yerleşip orada ilmi faaliyette bulunduğu için Bağdat muhaddislerinden sayılmıştır. Basra, Kûfe, Hicaz, Yemen, Şam ve Mısır'a yolculuklar yapıp çok fazla hadîs dinlemiş ve yazmıştır. Hâfız ve huccettir. Kendisinden rivayette bulunmakla Ebu Bekr b. Ebî Şeybe'den rivayette bulunmanın eşdeğer olduğu söylenmiştir. Ebu Hâtim ve diğer otoritelere göre *sikadır*. İbn Hıbbân onun için *mustakîmu'l-emr fi'l-hadîs* demiştir.

Bazı hocaları: Ebu Dâvud et-Tayâlisî (ö.204/819), Yezîd b. Harun (ö.206/821), Abdurrazzâk b. Hemmâm (ö.211/827), Yahya b. Bukayr (ö.226/840) ve Harmele b. Yahya (ö.243/857).

Bazı talebeleri: İbn Mâce (ö.273/886), Ebu Avâne (ö.316/927), Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö.317/928), İbn Ebî Hâtim (ö.327/938), el-Mehâmîlî (ö.330/941) ve İsmail b. Muhammed es-Saffâr (ö.341/954).

Eseri: *el-Musned*.⁹⁴

12. İBN EBÎ HAYSEME (185-279/801-982). Ahmed b. Zuheyr b. Harb b. Şeddâd el-Harbî el-Haraşî eş-Şeybânî en-Nesâî el-Bağdâdî, Ebu Bekr.⁹⁵

Babası Ebu Hayseme (Zuheyr b. Harb) Horasan'ın Nesâ şehrinde Bağdat'a göç etmiş, İbn Ebî Hayseme de burada doğup büyümüş, hadîs ilmiyle meşgul olmuş ve yine burada vefat etmiştir. Muhaddis, hâfız, kârî,

⁹¹ ez-Zehbî, *Tezkira*, II/577.; ez-Ziriklî, *age.*, IX/261.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/146.; Kehhâle, *age.*, XIII/250.; el-Kettânî, *age.*, ay.; Sezgin, *GAS.*, ay.

⁹² ez-Ziriklî, *age.*, ay.; Sezgin, *GAS.*, ay. Eserin neşredildiğine dair bilgi için bk., Sandıkçı, *age.*, 267 dn.

⁹³ er-Ramâdî hakkında geniş bilgi için bk., İbn Ebî Hâtim, *age.*, II/78.; İbn Hıbbân, *age.*, VIII/41.; el-Hatîb, *age.*, V/151.; ez-Zehbî, *Tezkira*, II/564-565.; a.m.f., *el-Kâşif*, I/204.; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, III/192.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I/72.; ez-Ziriklî, *age.*, I/244.; İbnu'l-İmâd, *age.*, II/149.; Kehhâle, *age.*, II/183.; el-Kettânî, *age.*, s. 64. İbn Mâce er-Ramâdî'den 3 hadîs (h. no: 1385, 1777, 3432) rivâyet etmiştir.

⁹⁴ el-Hatîb, *age.*, ay.; ez-Zehbî, *Tezkira*, ay.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, ay.; ez-Ziriklî, *age.*, ay.; Kehhâle, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, ay.

⁹⁵ İbn Ebî Hayseme hakkında geniş bilgi için bk., İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 321.; el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV/162.; ez-Zehbî, *Tezkira*, II/596.; Safedî, *age.*, I/849.; İbn Hacer, *Lisân*, I/174.; ez-Ziriklî, *age.*, I/123.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/149.; Kehhâle, *age.*, II/227.; el-Kettânî, *age.*, s. 130, 147, 164.; Sezgin, *GAS.*, I/319.

fakîh, edîp, tarihçi, ricâlî ve ensâb ilmini en iyi bilenlerdendi. ed-Dârakutnî'ye göre *sika me'mûndur*.

Hadis ilmini Yahya b. Maîn (ö.233/848), Ahmed b. Hanbel ve babasından; neseb ilmini Mus'ab b. Abdullah ez-Zubeyrî (ö.236/851)'den, eyyâm-ı nâsı (insanların meşhur günleri) Ebu'l-Hasan Ali el-Medâînî (ö.224/839)'den, edebiyatı ise Muhammed b. Selâm el-Cumahî (ö.232/847)'den almıştır.

Bazı hocaları: Babası Ebu Hayseme, Mansûr b. Seleme el-Huzâî (ö.210/825), Fadl b. Dukeyn (ö.218/833), Affân. b. Muslim (ö.220/835) ve Ahmed b. Hanbel.

Bazı talebeleri: Yahya b. Muhammed b. Sâid (ö.318/930), el-Mehâmîlî (ö.330/941), Kâsım b. Asbağ (ö.340/951) ve İsmail b. Muhammed es-Saffâr (ö.341/952).

Eserlerinden bazıları: *et-Târîhu'l-Kebîr*.⁹⁶ *Kitâbu'l-Muntemîn*.⁹⁷ *Kitâbu'l-İ'râb*.⁹⁸ *Kitâbu Ahbâri-Şuarâ*.⁹⁹

13. İBN EBİ'D-DÜNYA (208-281/823-894). Abdullah b. Muhammed b. Abîd b. Sufyân b. Kays b. Ebi'd-Dünya el-Kuraşî el-Emevî el-Bağdâdî, Ebu Bekr.¹⁰⁰

Doğma büyüme Bağdatlıdır. Hâfız, *sika* ve *sadûktur*. Meşhur ve faydalı eserlerin sahibidir. Halifelerin çocuklarının eğitimcisidir.¹⁰¹ Ahbâr ve Siyer konusunda otoritedir. Çoğu risâleler halinde olmak üzere, çok farklı sahalarda eser veren üretken bir alimdir. Eserlerinin sayısı yüzlerle ifade edilmektedir.

Bazı hocaları: İbn Sa'd (ö.230/845), Ali b. Ca'd (ö.230/845), Zuheyr b. Harb (ö.234/849), İbrahim b. Munzir el-Hızâmî (ö.236/850), Ahmed b. Ebî İbrahim ed-Devrakî (ö.246/860), el-Buhârî (ö.256/870) ve Muslim (ö.261/874).

Bazı talebeleri: İbn Mâce (ö.273/886), Ebu Bişr ed-Dûlâbî (ö.320/932), İbn Ebî Hâtim (ö.327/938) ve Ebu Bekr eş-Şâfîî (ö.354/96).

Eserlerinden bazıları: *Târîhu'l-Hulefâ*,¹⁰² *Kitâbu'l-Ba's ve'n-Nuşûr*,¹⁰³ *Kitâbu Mekâyidu's-Şeytan*, *Kitâbu'l-Hilm*, *Kitâbu Fıkhu'n-Nebî*,

⁹⁶ İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.; el-Hatîb, *age.*, ay.; ez-Zehebî, *Tezkira*, ay.; ez-Ziriklî, *age.*, ay.; Kehhâle, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, ay.; Sezgin, *GAS.*, I/320. *et-Târîhu'l-Kebîr*, Salâh b. Fethi Helel'in tahkikiye 1424/2004 yılında el-Fâruku'l-Hadîse tarafından Kâhire'de beş cilt halinde basılmıştır.

⁹⁷ İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.

⁹⁸ İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.; Kehhâle, *age.*, ay.

⁹⁹ İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.; Sezgin, *GAS.*, I/320.

¹⁰⁰ İbn Ebî'd-Dünya hakkında geniş bilgi için bk., İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V/163.; İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 262. el-Hatîb, *age.*, X/89.; ez-Zehebî, *Tezkira*, II/677-78.; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefevât*, I/22.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI/11-12.; ez-Ziriklî, *age.*, IV/260.; Kehhâle, *age.*, VI/131.; el-Kettânî, *age.*, s. 45.

¹⁰¹ İbn Hacer, *age.*, VI/12.

¹⁰² Safedî, *age.*, ay.

¹⁰³ el-Kettânî, *age.*, s. 49.

*Kitâbu Zemmi'l-Melâhî, Kitâbu'l-Afv, Kitâbu't-Tevkîd, Kitâbu Fazlu Şehri Ramazan, Kitâbu Tezvîci Fâtîma (r.a).*¹⁰⁴

14. İSMAİL el-KÂDİ (199-282/815-895). İsmail b. İshak b. İsmail b. Hammâd b. Zeyd el-Cehdamî el-Ezdî el-Basrî el-Bağdâdî Ebu İshak.¹⁰⁵

Aslen Basralı olmakla beraber Bağdat'ı vatan edinmiştir. Büyük bir muhaddis, âlim, fâdil, *mutkin* ve hâfız olarak nitelenen İsmail el-Kâdî, aynı zamanda iyi bir müfessir, kârî ve siyer âlimidir. Yine o, Mâlikî mezhebi üzere olan ve imam Mâlik'in mezhebini ve fikirlerini açıklayıp yayan ve onunla ihticâc eden bir fakîhtir. Bağdat'ta elli yıl kadılık yapmış ve Kâdî'l-Kudât ünvanını almıştır. İlimü'l-Hadisi ve İlelu'l-Hadîsi Ali b. el-Medîni (ö.234/849)'den öğrenen; Mâlik b. Enes (ö.179/795), Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö.143/70) ve Eyyub es-Sahtiyânî (ö.131/748)'nin hadîslerini toplayan el-Cehdamî, hadîsin yanısıra Kur'ân ilimlerine dair de sayısız kitap yazmıştır.

Bazı hocaları: Abdullah b. Seleme el-Ka'nebi (ö.221/835), Süleyman b. Harb (ö.224/839), Musedd b. Muserhed (ö.228/843), Yahya b. Maîn (ö.233/848) ve Ali b. el-Medîni.

Bazı talebeleri: Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö.290/903), Musa b. Harun (ö.294/907), Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö.317/928), Yahyâ b. Saîd (ö.318/929), Ebu Bekr el-Enbârî (ö.328/939), Ebu Bekr eş-Şâfiî (ö.354/966).

Eserlerinden bazıları: *es-Sünen*¹⁰⁶ *el-Musned*,¹⁰⁷ *Ahkâmu'l-Kur'an*, *Meâni'l-Kur'an*, *Kitâbu'l-Kirâât*.¹⁰⁸

15. İBRAHİM el-HARBÎ (198-285/813-898). İbrahim b. İshak b. İbrahim b. Beşîr b. Abdullah el-Harbî el-Bağdâdî, Ebu İshak.¹⁰⁹

Aslen Mervli olan el-Harbî, Bağdat'a yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada ikamet etmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Bişr el-Hâfi'nin mezarlarının bulunduğu Bâb-ı Harb isimli kabristanlığa yakın, meşhur ve

¹⁰⁴ İbnu'n-Nedîm, *age.* s. 262. Müellifin kırk civarında eseri için bk., İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, s. 48, 50.; Dehlevî, Abdu'l-Azîz b. Şah Veliyyullah (1159-1239), *Bustânu'l-Muhaddîsîn*, (terc. A.Osman Koçkuzu) Ankara, 1986, s. 121. ez-Ziriklî, *age.*, ay.

¹⁰⁵ İsmail el-Kâdî hakkında geniş bilgi için bk., İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/105.; İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 282.; el-Hatîb, *age.*, VI/84-89.; ez-Zehabî, *Tezkira*, II/625-26.; ez-Ziriklî, *age.*, I/305.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/178.; Kehhâle, *age.*, II/261.; el-Kettânî, *age.*, s. 37.; Sezgin, *GAS*, I/475.

¹⁰⁶ el-Kettânî, *age.*, s. 37.; ez-Ziriklî, *age.*, I/305.

¹⁰⁷ ez-Zehabî, *Tezkira*, II/625.; Kehhâle, *age.*, II/261.

¹⁰⁸ ez-Zehabî, *age.*, II/626.; Kehhâle, *age.*, ay.; Sezgin, *GAS*, I/475-76. İsmail el-Kâdî'nin otuza yakın eseri için bk., İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 282.; ez-Ziriklî, *age.*, ay.; Kehhâle, *age.*, ay.; Sezgin, *age.*, ay. Ayrıca bk., Sandıkçı, *age.*, s.280-281.

¹⁰⁹ İbrahim el-Harbî hakkında geniş bilgi için bk., İbn Hibbân, *age.*, VIII/89.; el-Hatîb, *age.*, VI/27-38.; İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 323.; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II/237.; ez-Zehabî, *Tezkira*, II/584-86.; Safedî, *el-Vâfi*, V/323.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/79.; İbnu'l-İmâd, *age.*, II/90.; ez-Ziriklî, *age.*, I/24.; Kehhâle, *age.*, I/12.; el-Kettânî, *age.*, s. 155.

büyük bir mahalle olan el-Harbiyye'de oturduğu için oraya nisbet edilmiştir. Muhaddis ve hâfız olan el-Harbî, aynı zamanda tefsir, fıkıh, nahiv, lügat ve edebiyatta da alim olduğu kaydedilmektedir.

es-Sulemî (ö.412/1023), ed-Dârakutnî (ö.385/995)'ye İbrahim el-Harbî'yi sorduğunu, ed-Dârakutnî'nin de "zühd, ilim ve vera'da Ahmed b. Hanbel ile mukayese edilirdi" dediğini nakleder. Onun hakkında, Bağdat'ın fıkıh, hadîs, edebiyat ve zühdde İbrahim el-Harbî gibi birini çıkardığını bilmiyoruz denmiştir.¹¹⁰

Hatîb el-Bağdâdî onun hakkında şöyle der: "O, ilimde imam, zühdde lider, fıkıh bilen, hükümlerin (hikmetlerini) gören, hadîste hâfız, hadîsin illetlerini ayırt edebilen, edebiyata vakıf, dili toplayan (lügatin inceliklerini bilen) birisiydi."¹¹¹

İbn Kesîr'in naklettiğine göre: "Bir keresinde Emiru'l-mü'minin Mu'tazîd, İbrahim el-Harbî'ye on bin dirhem gönderdi de o bunu kabul etmekten kaçındı ve geri gönderdi. Bunun üzerine elçi geri döndü ve şöyle dedi: "Halife, sana bunları tanıdığın fakir komşularına dağıtmanı söylüyor." Bunun üzerine (el-Harbî elçiye) şöyle dedi: Bu, bizim toplamadığımız ve toplanmasını da istemediğimiz bir şeydir (maldır). Dolayısıyla da onun dağıtılmasından da mesul olma(malı)ız. Emiru'l-mü'minin'e de ki: Ya o bizi terk eder, ya da biz şehrini değiştirebiliriz".¹¹²

İbrahim el-Harbî 285/898 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Bazı hocaları: Fadl b. Dukeyn (ö.218/833) Affân b. Muslim (ö.220/835), Yahya el-Himmânî (ö.228/843), Ahmed b. Hanbel, Osman b. Ebi Şeybe (ö.239/853) ve Kuteybe b. Saîd (ö.240/855).

Bazı talebeleri: Musa b. Harun (ö.294/907), Yahya b. Sâid (ö.318/929), Ebu Bekr el-Enbârî (ö.328/939), Ebu Amr b. es-Simâk (ö.344/957) ve Ebu Bekr b. Mâlik el-Katî'î (ö.368/978).

Eserlerinden bazıları: *Ğaribu'l-Hadîs*,¹¹³ *el-Musned*,¹¹⁴ *Kitâbu'l-Edeb*, *Kitâbu'l-Meğâzî*, *Kitâbu't-Teyemmüm*.¹¹⁵ *İkrâmu'd-Dayf*.¹¹⁶

16. ABDULLAH b. AHMED b. HANBEL (213-290/828-902).

Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî el-Bağdâdî, Ebu Abdurrahman.¹¹⁷

¹¹⁰ ez-Zehebî, *Tezkira*, II/585.

¹¹¹ el-Hatîb, *age.*, VI/28.

¹¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/79.

¹¹³ el-Hatîb, *age.*, VI/28.; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II/237.; ez-Zehebî, *Tezkira*, II/585.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/79.; el-Kettânî, *age.*, s. 155.

¹¹⁴ İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.

¹¹⁵ İbnu'n-Nedîm, *age.*, ay.; Kehhâle, *age.*, I/12.

¹¹⁶ Eser, Ebu Ammâr Abdullah b. Azîz el-Ğarazî'nin tahkikiyle 1407/1987 yılında Tanta'da basılmıştır. İbrahim el-Harbî'nin diğer eserlerinin listesi için bk., Sandıkcı, *age.*, s. 283.

¹¹⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel hakkında geniş bilgi için bk., el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX/375.; ez-Zehebî, *Tezkira*, II/665.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V/142.; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II/203.; Sezgin, *GAS.*, I/511.

Ahmed b. Hanbel'in oğlu olan Abdullah, hâfiz ve hadisçi olmasının yanında, iyi bir fakih, kâfi oluşu ile de dikkat çekmektedir.

Kadılık görevi de yapmış olan Abdullah'ın hadisçiliği hakkında, yine Bağdatlı başka bir alim olan İbnu'l-Munâdi (256-336) şöyle demektedir: Yeryüzünde İbn Hanbel'den başka, babasından çok rivayet eden hiçbir muhaddis yoktur. Çünkü o, içinde 30.000 hadis bulunan *el-Musned*'i, 120.000 hadis bulunan *et-Tefsîr*'in 80.000 hadisini *semâ*, kalanını da *vicâde* yoluyla, ayrıca *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, *et-Târih*, *Hadîsu Şu'be*, *el-Mukaddem ve'l-Muahhar fî Kitâbillah*, *Cevâbatu'l-Kur'ân*, *el-Menâsîku'l-Kebîr*, *el-Menâsîku's-Sağîr*'i ve diğer başka eserleri *semâ* yoluyla rivayet etmiştir.¹¹⁸

Sika, sebt ve fehm'dir.

Bazı hocaları: Babası Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Yahya b. Maîn (ö.233/848), Suveyd b. Saîd, Ebu'r-Rabî' ez-Zehrânî (ö.234/849), Ebu Hayseme (Zuheyr b. Harb) (ö.234/849), İbn Ebî Şeybe (ö.235/850), Şeybân b. Ferrûh (ö.235/850) ve Ahmed b. Menî' (ö.244/859).

Bazı talebeleri: en-Nesâî (ö.303/915), Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö.317/928), Muhammed b. Halef ve Yahya b. Sâid (ö.318/929).

Eserlerinden bazıları: *Zevâidu Musned*.¹¹⁹ *Zevâidu Kitâbi'z-Zuhd*.¹²⁰ *el-Musnedu'l-Ensâr*.¹²¹ *Kitâbu's-Sunne*.¹²² *Fedâilu Osman b. Affân*.¹²³

17. CAFER el-FİRYÂBÎ (207-301/822-913). Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâd et-Türkî el-Firyâbî, Ebu Bekr.¹²⁴

Bugün Afganistan'ın kuzeyinde, büyük bir vilayet olan Faryab'ta dünyaya gelmiştir ve Türk'tür.

Horasan, Mâverâü'n-nehr, Irak, Hicaz, Mısır, Şam, Cezire ve Suriye'yi dolaşmış, buralarda devrinin en büyük alimlerinden hadis dinlemiştir. Bu seyahatlerinin sonunda da Bağdat'a yerleşerek orayı vatan edinmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî onun hakkında doğuyu ve batıyı dolaşmış ve önemli simalarla karşılaşmış, (bütün ilimleri kendisinde toplayan) ilim kabı, fehm ve ma'rifet ehlidir, demektedir. Ayrıca, *büyük muhaddis*, *hâfiz*, *fakih*, *kadı*, *allâme sika*, *emîn* ve *huccet* sıfatlarıyla da nitelendirilen el-Firyâbî, belli bir süre Dînever kadılığı yapmıştır.

¹¹⁸ el-Hatîb, *age.*, IX/375.

¹¹⁹ ez-Zehebî, *Tezkira*, ay.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, ay. Eser, Dr. Âmir Hasan Sabri'nin tahkik ve ta'likıyla 1410/1990 yılında Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

¹²⁰ ez-Ziriklî, *age.*, IV/189.; Kehhâle, *age.*, VI/29.

¹²¹ Sezgin, *GAS.*, ay.

¹²² Kahire 1349/1933'de yayınlanmıştır. bk., Sezgin, *GAS.*, ay.

¹²³ Sezgin, *age.*, ay.

¹²⁴ Ca'fer el-Firyâbî hakkında geniş bilgi için bk., el-Hatîb, *age.*, VII/199-202.; İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 324.; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/284.; ez-Zehebî, *Tezkira*, II/692-694.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/121.; İbnu'l-İmâd, *age.*, II/235.; el-Kettânî, *age.*, s. 47.

Öğrencisi Ebu Ali b. es-Savvâf'tan nakledildiğine göre el-Firyâbî şöyle demiştir: “Hadisi h. 224 yılında yaz(maya başla)dım. (Yazdığım hadîslerin doğruluğunu test etmek için) kendisine hadîs okunacak bir kişi bulamadım. Ben de Medine’de Ebu Musab ez-Zühri -ki onun dili iyice ağırlaşmıştı- ve Musul’da Mualla b. Mehdi’den başka kimseye okumadım.”

İbn Adiy, el-Firyâbî'nin hadîs meclisinde bulunduğunu, mecliste on bin veya daha fazla kimsenin hadîs yazdığını nakletmiştir. O, ed-Dârakutnî'den öğrendiğimize göre h. 300 yılının Şevvâl ayında yani vefatından bir yıl önce hadîs rivayetini bırakmıştır.

el-Firyâbî, 301/913 yılında 94 yaşındayken Bağdat'ta vefat etmiştir.

Bazı hocaları: Muhammed b. Musennâ (ö.215/830), Ali b. el-Medîni (ö.234/349), Hüdbe b. Hâlid (ö.235/849), Şeybân b. Ferrûh (ö.235/850), İbn Ebî Şeybe (ö.235/849), Kuteybe b. Saîd (ö.240/855), Hişâm b. Ammâr (ö.245/859), Ebu Kurayb (ö.248/862) ve Muhammed b. Beşşâr Bundâr (ö.252/866).

Bazı talebeleri: Ahmed b. Selmân en-Neccâd (ö.347/958), Ebu Bekr eş-Şâfiî (ö.354/965), Ebu Ali b. es-Savvâf (ö.359/969), Ahmed b. Ca'fer b. Mâlik el-Katî'i (ö.368/978) ve Ebu'l-Fadl ez-Zuhrî.

Eserlerinden bazıları: *Kitâbu's-Sunen*.¹²⁵ *Kitâbu Fadli'z-Zikr*.¹²⁶ *Delâilu'n-Nübüvve*.¹²⁷ *Sıfatu'n-Nifâk ve Alâmetuhu*.¹²⁸ *Kitâbu's-Sıyâm, Ahkâmu'l-İdeyn*.¹²⁹ *Kitâbu'n-Nikâh, Kitâbu Sadakati'l-Fitr*.¹³⁰ *Fedâilu'l-Kur'ân*.¹³¹

SONUÇ

İslâm kültür tarihinde hadîs ilmi açısından en önemli dönem hiç şüphesiz ilk üç asırdır. İlk iki asırda “hıfz”, “kitâbet” ve “tedvîn” faaliyetleri yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu faaliyetler üçüncü asırda “tasnîf” çalışmaları ile kemal noktasına ulaşmıştır.

Bu ilmi mesailerin zirveye ulaşmasında önemli bir fonksiyon üstlenen ilim ve kültür merkezlerinden biri de Bağdat'tır. İkinci Abbâsi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö.158/775) tarafından 145/762 senesinde kurulan ve kuruluşundan Abbâsi Devleti'nin yıkılışına (1258) kadar hilafet merkezi olarak kalan Bağdat, kısa zamanda gelişerek hicri ikinci asrın sonlarından itibaren uzun süre her alanda dünyanın en büyük ilim, kültür ve medeniyet merkezi olma vasfını devam ettirmiştir.

¹²⁵ İbnu'n-Nedîm, *age.*, s. 324.; Kehhâle, *age.*, III/146.

¹²⁶ Sezgin, *GAS.*, I/166.

¹²⁷ Sezgin, *age.*, ay.; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II/123

¹²⁸ Eser, Kahire'de 1349/1933 yılında M.Hâmid el-Fakî'nin tahkikiyle basılmıştır. bk., Sandıkçı *age.*, s. 293, dn.

¹²⁹ Sezgin, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, s. 47.

¹³⁰ Sezgin, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, s. 48.

¹³¹ Sezgin, *age.*, ay.; el-Kettânî, *age.*, s. 58.

Yine aynı asırda Bağdat, halku'l-Kurân inancı ve Mihne olaylarının dıramatik uygulamalarına sahne olmuştur. Öldürülenlerin dışında, bu uygulamanın en mağdur ismi Ahmed b. Hanbel'dir. Ayrıca Bağdat, hicri üçüncü asrın başlarına kadar ehl-i hadis - ehl-i re'y çekişmelerinde ehl-i re'y'in anavatanı kabul edilen Irak'ın önemli bir ilim, kültür ve hilafet merkezi olması bakımından da ayrı bir ehemmiyeti haizdir.

Bağdat'ın baş döndürücü bir hızla gelişerek büyük bir medeniyet ve kültür merkezi haline gelmesi, şüphesiz ki Abbâsî halifelerinin her türlü ilmi faaliyeti teşvik edip, destek olmalarının sonucudur. Bunda İslâm ülkesine uzun süre başkentlik yapmış olmasının da önemli katkısı olmuştur. Çünkü devletin siyasi ve idari merkezinin ekonomik, ilmi ve kültürel alanlarda da ülkenin diğer şehirlerine göre farklı ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olacağı muhakkaktır. Dolayısıyla Bağdat'ın ilim yarışına çok avantajlı bir konumdan giriş yaptığını ifade etmemiz gerekir.

Yapılan araştırmalara göre; Bağdat, ilmi verimlilik istatistiklerinde geride bıraktığı Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 130 yıl sonra kurulmaya başlamış olmasına rağmen, kuruluşunun akabinde bütün ülke genelinden başta hadisçiler olmak üzere âlimlerin rağbet ettiği bir merkez hüviyeti kazanmıştır. Böylece Bağdat, kendisi dışında teşekkül etmiş olan muazzam ilmi birikimi hazır bulup, bünyesine dahil etmiştir.

Yapılan istatistikî tespitlere göre hicri üçüncü asır itibariyle Bağdat bütün kategorilerde birinciliği elinde bulundurmaktadır. Bu kategoriler şunlardır:

1. Telifte bulunmuş hadisçiler sıralaması bakımından.
2. Hadisle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan eserlerin sayısı bakımından.
3. Musned, Sünen, Câmî', Muvatta' ve Musannaf türü eserlerin çokluğu açısından.

Aynı tespitlere göre Bağdat'ta ilk *Musned* Ali b. Ca'd (ö.230/845), ilk *Sünen* Abdulvehhâb b. Atâ (ö.204/819), ilk *Muvatta'* İsmail el-Kâdî (ö.282/895), ilk *Musannaf* da ez-Zehrânî (ö.234/849) tarafından kaleme alınmıştır.

Bütün bu veriler Bağdat'ın İslam dünyasında ulaştığı hadis bilgi ve kültürünün boyutlarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Bağdat'ın, İslâm dünyasının önde gelen hadis merkezlerinden biri olmayı hak ettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Bozkurt, Nahide, *Mutezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.

Bozkurt, "Mansûr", *DİA.*, XXVIII/5-6.

- Bozkurt, "Hârûnürreşid", *DİA.*, XVI/258-261.
- el-Buhârî, Muhammed. İsmail (ö.256/870), *et-Târihu'l-Kebîr*, I-VIII, (tahk., Seyyid Hâşim en-Nedvî), Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (terc. Zeki Magâmiz), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972.
- Dehlevî, Abdu'l-Azîz b. Şah Veliyyullah (1159-1239), *Bustânu'l-Muhaddisîn*, (terc. A. Osman Koçkuzu) Ankara, 1986.
- ed-Dürî,, Abdulazîz, "Bağdat", *DİA.*, IV/425.
- Ebu Gudde, *Halkı Kur'ân Meselesi*, (çev. Mücteba Uğur), AÜİFD, XX/307-309.
- Ebu Zehv, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisîn*, II. bsk., Mısır, 1404/1984.
- Fayda, Mustafa, "İbn Sa'd", *DİA.*, XX/294-297.
- Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı*, Emin Yayınları, I. bask., Bursa, 2007.
- Halife b. Hayyât, el-Uşfurî et-Temîmî el-Basrî (ö.240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, (Tahk., Ekrem Ziya Umerî), Riyad, 1982.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadîs*, Kitâbiyât, Ankara, 2004.
- el-Hatîb, Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1072), *Târihu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut, ts.
- Hitti, Philip K., *Siyâsi ve Kültürel İslâm Târîhi*, (çev. Salih Tuğ), I-IV, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1980.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebi Hâtim er-Râzî (ö.327/938), *Kitâbu'l-Cerh ve'l-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1952.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali (ö.852/1448), *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I-VII, Beyrut, 1986.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebu Hatim el-Bustî (ö.354/965), *Kitâbu's-Sikât*, I-IX, (Tahk., Şerefuddin Ahmed) Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1975.
- İbn Hibbân, *Meşâhiru Ulemâ'l-Emsâr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1959.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, 1977.
- İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah b. Ebî Nasr. b. Cafer (ö.475/1082), *el-İknâl fi Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mu'telifi ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâi ve'l-Kunâ ve'l-Ensâb*, I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî (ö.230/845), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.,
- İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, Abdulhayy (1032-1089), *Şezerâtu'z-Zehab, fi Ahbâri men Zeheb*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1399/1979.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Fetec Muhammed b. Ebî Yakub el Varrâk (ö.438/1047), *Kitabu'l-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978.
- Kahraman, Hüseyin, *Küfe'de Hadîs -İlk Üç Asır-* Emin Yay. Bursa, 2006.
- Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA.*, VI/88-90.
- Kehhâle, Ömer Rıza (1905-1987), *Mu'cemu'l-Muellifin*, I-XV, Mektebetu'l-Musennâ ve Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.

- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (1857-1927), *er-Risâletu'l-Mustatrafê*, İstanbul, 1986.
- Kılıçer, M. Esad, "Ehl-i Re'y", *DİA*, XI/520-524.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Hakikati'l-Kur'an'ı*, *AÜİFD.*, c. XXVIII, Ankara, 1986.
- Koçyiğit, Talat, *hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV. Yay., Ankara, 1988.
- Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1981.
- Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler: Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara, 200.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, Ankara, 1999.
- Sakallı, Talat, *Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri - I -*, Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. VI, ss. 245-270. Kayseri, 1989.
- Sakallı, *Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri - II -*, Erciyes Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, S. VII, ss. 113-131, Kayseri, 1990.
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, D.İ.B. Yay. Ankara, 1991.
- es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman (ö.902/1496), *el-Makâsîdu'l-Hasene fî Beyâni Kesirin mine'l-Ehâdisi'l-Muştehira ale'l-Elsine*, Beyrut, 1994.
- Sezgin, M. Fuad, *GAS*. (Geschichte der Arabischen Schrifttums), I-IV, Leiden, 1967.
- Streck, M., "Bağdat", *İA.*, II/195-199.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara, 1994.
- Yâkût el-Hamevi, Yâkût b. Abdullah el-Hamevi er-Rûmî el-Bağdâdî (ö.626/1228), *Mu'cemu'l-Bulâân* I-V, Dâru Sadr, Beyrut, ts.
- ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (673-748), *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-VI, (tahk. Ali Muhammed Becâvî-Fethiye Ali Becâvî), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, ts.
- ez-Zehebî, *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehu Rivâyeti fi'l-Kutubi's-Sitte*, I-II, (tahk. Muhammed Avvârne), I. bsk., Cidde, 1413/1992.
- ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I-IV+Zeyl, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.
- ez-Zirîklî, Hayruddîn, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcîmi li Eşhuri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabî ve'l-Musta'rabîn ve'l-Müsteşrikin*, I-XIII, Matbaatu'l-Arabiyye, Mısır, 1927.